

Structural Coherence in Surah al-Dharyyat: A Thematic and Argumentative Analysis

Leila Taghizadeh Vaqefi

M.A. Graduate in Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology,
Alzahra University, Tehran, Iran (Email: ltvaqefii@gmail.com).

Zahra Sarfi

Assistant Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith,
Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran
(Corresponding Author: sarfi@alzahra.ac.ir)

Fatemeh Alaei Rahmani

Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith,
Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran (Email: f.alaei@alzahra.ac.ir).

Original Research

Received: 22/ 11/ 2024

Revised: 7/ 4/ 2025

Accepted: 7/ 4/ 2025

published: 7/ 4/ 2025

Pages: 245-278.

Publisher:

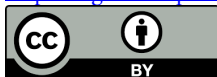
Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.
© Author (s)

Print ISSN: 2783-5294

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

Cite this article: Taghizadeh Vaqefi, L., Sarfi, Z., Alaei Rahmani, F. "Structural Coherence in Surah al-Dharyyat: A Thematic and Argumentative Analysis", *Critical Studies on the Quranic Exegesis* 5 (10) , 2024, p. 245-278.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.486593.1255>

Extended Abstract

Recent scholarly attention to the structural organization of Qur'anic surahs and their internal coherence has significantly advanced exegetical studies. This article employs inferential structural analysis to examine the content and architecture of Surah al-Dharyyat, elucidating its thematic unity, central argumentative axis, and rhetorical objectives through a systematic and evidence-based approach. The study aims to delineate the surah's overarching thematic framework while demonstrating its structural coherence, achieved through a rigorous examination of verbal and semantic interconnections among verses and their logical groupings.

The primary research problem addressed is the lack of a comprehensive, analytically sound examination of the structural coherence in Surah al-Dharyyat—a gap evident in prior literature. While some studies have explored thematic continuities within the surah, none have systematically derived its core message through a methodologically grounded framework. This study thus seeks to answer the central question: What constitutes the structural and thematic axis of Surah al-Dharyyat within an inferential analytical framework?

Subsidiary questions include: (1) How can the internal coherence of verses be identified and organized into meaningful textual units (siyaqs) ? (2) What inferential titles best encapsulate each unit? (3) How does the thematic orientation of each verse group contribute to the surah's unified message?

Methodologically, the study adopts a descriptive-analytical approach, relying on library-based research and applying Khamehgar's inferential structural analysis. This framework involves: (a) identifying cohesive verse units through verbal and semantic linkages, (b) assigning contextually derived titles to each unit, (c) grouping units into broader thematic blocks (siyaqs) , and (d) synthesizing these blocks to extract the surah's central axis. A key advantage of this method is its reliance on logically verifiable textual relationships rather than subjective thematic associations, ensuring an objective derivation of the surah's core message.

The analysis reveals that Surah al-Dharyyat comprises three principal siyaqs, further divided into nine sub-themes. The first siyaq (vv. 1–19) employs cosmological oaths and natural phenomena to affirm the inevitability of Resurrection and divine sustenance, while delineating the moral traits of the God-conscious (muttaqin). The second siyaq (vv. 20–51) integrates cosmic and historical evidence—drawing on signs in the universe (afaq) and within the self (anfus) , as well as the fates of past nations—to reinforce the necessity of belief in resurrection and prophetic truth. The third siyaq (vv. 52–60) culminates in a direct admonition to disbelievers, clarifying the purpose of creation as worship and underscoring God's absolute self-sufficiency.

The surah's sequential progression is deliberate: it begins with abstract, nature-based proofs, transitions to concrete historical precedents, and concludes with a moral exhortation. This tripartite structure reflects a logical movement from conceptual reflection to practical warning, enhancing its rhetorical impact.

The findings affirm that Surah al-Dharyyat exhibits a cohesive and intentional structure, unified by its central axis: *the affirmation of Resurrection through ontological and historical evidence, coupled with a warning to those who reject divine truth*. This theme is systematically advanced through rational argumentation, empirical signs, and historical narratives.

The study concludes that inferential structural analysis is a robust tool for uncovering the Qur'an's internal coherence, offering a model for similar investigations across the Qur'anic corpus. It underscores the necessity of such methodological rigor in exegetical studies to avoid arbitrary interpretations and to deepen engagement with the Qur'an's compositional brilliance.

Keywords: Argumentative Structure, Khamehgar's Method, Surah al-Dharyyat, Thematic Axis, Verse Contextualization.

Bibliography

1. The holy *Qur'an*, original Arabic, also, Meshkini's Persian translation, Tehran,

- Daftar-e Motaleat-e Tarikh va Maaref-e Eslami, 1376 SAH [Persian].
2. Ālūsī, Maḥmūd, *Rūḥ al-Ma‘ānī*, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1415 [Arabic].
  3. Azharī, Muḥammad ibn Aḥmad, *Tabdhīb al-Lugha*, Beirut, Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1421 AH [Arabic].
  4. Baḥrānī, Hāshim ibn Sulaymān, *Al-Burbān fī Tafsīr al-Qur’ān*, Qom, Mu’assasat al-Bi‘tha, Qism al-Dirāsāt al-Islāmiyya, no date [Arabic].
  5. Baqā‘ī, Ibrāhīm ibn ‘Umar, *Naẓm al-Durar fī Tanāsub al-Āyāt wa al-Suwar*, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1415 AH [Arabic].
  6. Bi-Azar Shīrāzī, ‘Abd al-Karīm, and Ḥujjatī, Muḥammad Bāqir, *Tafsīr Kāshif*, Tehran, Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslāmī, 1363 SAH [Persian].
  7. Bustānī, Maḥmūd, *Al-Tafsīr al-Binā’ī lil-Qur’ān*, Mashhad, Bonyād-e Pazhūhesh-hā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Quds-e Razavī, 1424 AH [Arabic].
  8. Darwīsh, Muḥī al-Dīn, *Irāb al-Qur’ān al-Karīm wa Bayānub*, Damascus, Dār al-Yamāma, 1415 AH [Arabic].
  9. Goljānī Amīrkhīz, Īraj, *Negaresb-e Sistemī be Sākhtār-e Sūrah-bā-ye Qur’ān*, Tehran, Nashr-e Māherang, 1384 SAH [Persian].
  10. Ḥokm-Ābādī, Ḥojjatollāh, Raeīsīān, Ghulāmrezā, and Esmā‘īlī-Zādeh, ‘Abbās, “Kashf-e Estedlālī-ye Sākhtār va Gharaz-e Sūrah-e Mobārakeh Aḥzāb”, *Do Faslnāmeḥ-ye ‘Elmī-ye Ketāb-e Qayyem*, No. 21, 1398 SAH [Persian].
  11. Ibn ‘Āshūr, Muḥammad Ṭāhir, *Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr*, Beirut, Mu’assisat al-Tārīkh al-‘Arabī, 1420 AH [Arabic].
  12. Ibn Bābūyah (Shaykh Ṣadūq), Abī Ja‘far Muḥammad ibn ‘Alī, *Thawāb al-A‘māl wa ‘Iqāb al-A‘māl*, Qom, Manshūrāt al-Raḍī, 1368 SAH [Persian].
  13. Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram, *Lisān al-‘Arab*, Beirut, Dār Ṣādir, 1414 AH [Arabic].
  14. Ilāhī-Zādeh, Muḥammad Ḥusayn, *Darsnāmeḥ Tadabbur dar Qur’ān juz’ 30*, Mashhad, Mu’asseseh Farhangī Tadabbur dar Qur’ān va Sīrah, 1392 SAH [Persian].
  15. Ilāhī-Zādeh, Muḥammad Ḥusayn, *Tadabbur dar Qur’ān az Sūrah Mursalāt tā Sūrah Mujādilah (juz’ 28 va 29)*, Mashhad, Tadabbur dar Qur’ān va Sīrah, 1395 SAH [Persian].
  16. Javādī Āmolī, ‘Abdullāh, *Tasnīm*, Qom, Markaz-e Nashr-e Esrā, 1389 SAH [Persian].
  17. Khamah-Gar, Muḥammad, “E‘tebār-sanjī-ye Rāhyāfthā-ye Kashf-e Estedlālī-ye

- Gharaz-e Sūrah-hā-ye *Qur'an*”, *Pazbūbesh-hā-ye Qur'anī*, No. 79, 1395 [Persian].
18. Khamah-Gar, Muḥammad, *Sāktār-e Hendesī-ye Sūrah-hā-ye Qur'an*, Tehran, Sāzmān-e Tablīghāt-e Eslāmī, 1395 SAH [Persian].
  19. Khamah-Gar, Muḥammad, *Uṣūl va Qavā'ed-e Kashf-e Estedlālī-ye Gharaz-e Sūrah-hā-ye Qur'an*, Qom, Sāzmān-e Tablīghāt-e Eslāmī, 1396 SAH [Persian].
  20. Khorramshāhī, Bahā' al-Dīn, *Dānishnāmeḥ Qur'an va Qur'an Pazbūbī*, Tehran, Nashr-e Dūstān, 1376 SAH [Persian].
  21. Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb, *al-Kāfi*, Qom, Dār al-Ḥadīth, 1429 AH [Arabic].
  22. Majlisī, Muḥammad Bāqir, *Biḥār al-Anwār*, Beirut, Mu'assisat al-Wafā, 1403 AH [Arabic].
  23. Makārim Shīrāzī, Nāṣir and colleagues, *Tafsīr Nemūneh*, Tehran, Dār al-Kutub al-Islāmiyya, 1371 SAH [Persian].
  24. Ma'rifat, Muḥammad Hādī, *Tanāsub Āyāt*, Qom, Bonyād-e Ma'arif-e Eslāmī, 1373 SAH [Persian].
  25. Ma'rifat, Muḥammad Hādī, *Ulūm Qur'anī*, Qom, Mu'asseseh-ye Farhangī-ye Enteshārāt-e al-Tamhīd, 1381 SAH [Persian].
  26. Mudarrisī, Muḥammad Taqī, *Min Hudā al-Qur'an*, Tehran, Dār Muḥibbī al-Ḥusayn, 1419 AH [Arabic].
  27. Muṣṭafawī, Ḥasan, *Al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'an al-Karīm*, Beirut, Dār al-Kutub al-Ilmiyya, 1430 AH [Arabic].
  28. Qarā'atī, Muḥsin, *Tafsīr Nūr*, Tehran, Mu'asseseh dar Rāh-e Ḥaqq, 1374 SAH [Persian].
  29. Qurashī, 'Alī Akbar, *Qāmūs Qur'an*, Tehran, Dār al-Kutub al-Islāmiyya, 1371 SAH [Persian].
  30. Quṭb, Sayyid, *Fī Zilāl al-Qur'an*, Beirut, Dār al-Shurūq, 1425 AH [Arabic].
  31. Rāghīb Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad, *Mufradāt Alfāz al-Qur'an*, Beirut, Dār al-Qalam, 1412 AH [Arabic].
  32. Razzāqī, Abū al-Qāsim, *Sowgand-hā-ye Qur'an*, Qom, Mu'asseseh-ye Imām Ṣādiq (AS), 1383 SAH [Persian].
  33. Sabūḥī Tasbūḥī, 'Alī, *Tadabbur dar Qur'an Karīm Ḥizb-e Mufaṣṣal (Sūrah-hā-ye Talāq tā Jinn)*, Qom, no publisher, 1395 SAH [Persian].
  34. Sabūḥī Tasbūḥī, *Rābnemā-ye Morabbī-ye Tadabbur dar Sūrah-hā-ye Qur'an Karīm (2)*, Tehran, Shūrā-ye 'Alī-ye Enqelāb-e Farhangī, 1388 SAH [Persian].

35. Sabūhī Tasbūhī, *Tadabbur dar Qur'an Karīm Hizb-e Mufaṣṣal (Sūrah-hā-ye Inshiqāq tā Nās)*, Qom, no publisher, 1394 SAH [Persian].
36. Suyūṭī, 'Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr, *Al-Durr al-Manthūr*, Qom, Ketābkhāneh-ye Mar'ashī, 1404 AH [Arabic].
37. Suyūṭī, 'Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr, *Tartīb Suwar al-Qur'an*, Beirut, Dār wa Maktabat al-Hilāl, 2000 [Arabic].
38. Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan, *Jawāmi' al-Jāmi'*, edited by Abū al-Qāsim Gūrjī, Qom, Ḥawzeh-ye 'Elmiyyeh, 1412 AH [Arabic].
39. Ṭabāṭabā'i, Muḥammad Ḥusayn, *Al-Mizān fī Tafṣīr al-Qur'an*, Tehran, Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī, 1363 SAH [Persian].
40. Ṭanṭāwī, Sayyid Muḥammad, *Al-Tafṣīr al-Wasīṭ*, Cairo, Nahḍat Miṣr, 1997 [Arabic].
41. Wāḥidī, 'Alī ibn Aḥmad, *Asbāb Nuzūl al-Qur'an*, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 1411 AH [Arabic].
42. Zarkashī, Muḥammad ibn 'Abdullāh, *Al-Burbān fī 'Ulūm al-Qur'an*, Beirut, Dār al-Ma'rifa, 1990 [Arabic].
43. Zuhaylī, Wahba, *Al-Tafṣīr al-Munīr*, Beirut, Dār al-Fikr al-Mu'āṣir, 1418 [Arabic].

کشف استدلالی ساختار سوره ذاریات با روی کرد جامع

لیلا تقی‌زاده واقفی ^{ID}

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران
(ایمیل: Ltvaqefi@gmail.com).

زهرا صرفی ^{ID}

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران
(نویسنده مسئول: Sarfi@alzahra.ac.ir).

فاطمه علایی رحمانی ^{ID}

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران
(ایمیل: F.Alaee@alzahra.ac.ir).

چکیده

نگرش ساختاری به سوره‌های قرآن افقی جدید در درک معانی عمیق در سوره‌ها می‌گشاید و روش‌های نوینی در عرصه قرآن‌پژوهی ارائه می‌دهد. مطالعه حاضر تلاشی برای تحلیل ساختار سوره ذاریات با استفاده از روشی جامع است و تحلیلی مستدل از ساختار سوره ذاریات ارائه می‌کند. در این پژوهش از رویکرد توصیفی - تحلیلی استفاده شده است. این مطالعه شامل سه مرحله کلی است: شناسایی پیوستگی آیات و سیاق‌بندی آن‌ها، تعیین عنوان مناسب با توجه به سیاق، و کشف فصل سوره از طریق ترکیب عنوان سیاق‌ها. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که سوره ذاریات از سه سیاق و یک فصل تشکیل شده است. سیاق اول سوره شامل دو موضوع است که به اثبات حقانیت روز جزا و مثال‌هایی از روزی‌رسانی خداوند می‌پردازد. سیاق دوم شامل چهار موضوع است که به ضرورت معاد از طریق اثبات یگانگی خداوند در روزی‌رسانی، ذکر کفران نعمت قوم‌های طغیانگر و عواقب آن، و هشدار پیامبر در رابطه با پرهیز از شرک می‌پردازد. سیاق پایانی نیز شامل سه موضوع است که به هشدار به منکران دین و معرفی عبادت به عنوان هدف مخلوقات و با ارزش‌ترین روزی آن‌ها می‌پردازد. بدین ترتیب جهت‌گیری محتوایی سوره شناسایی شده است. در مجموع، محور سوره ذاریات اثبات ضرورت تحقق معاد از طریق اثبات یگانگی خداوند در روزی‌دهی به مخلوقات و هشدار به منکران دین الهی (توحید، معاد و نبوت) است.

کلیدواژه‌ها: کشف استدلالی ساختار، خامه‌گر، سوره ذاریات، محور سوره، سیاق‌بندی آیات.

مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۳/۹/۲ ش

بازنگری: ۱۴۰۴/۱/۱۸ ش

پذیرش: ۱۴۰۴/۱/۱۸ ش

نشر: ۱۴۰۴/۱/۱۸ ش

صفحه ۲۴۵-۲۷۸.

ناشر:

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد).

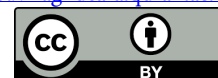
© نویسندگان / نویسندگان

شاپای چاپی: ۵۲۹۴-۲۷۸۳

شاپای الکترونیکی: ۵۳۰۸-۲۷۸۳

دسترسی آزاد:

<http://naghddeara.quran.ac.ir>

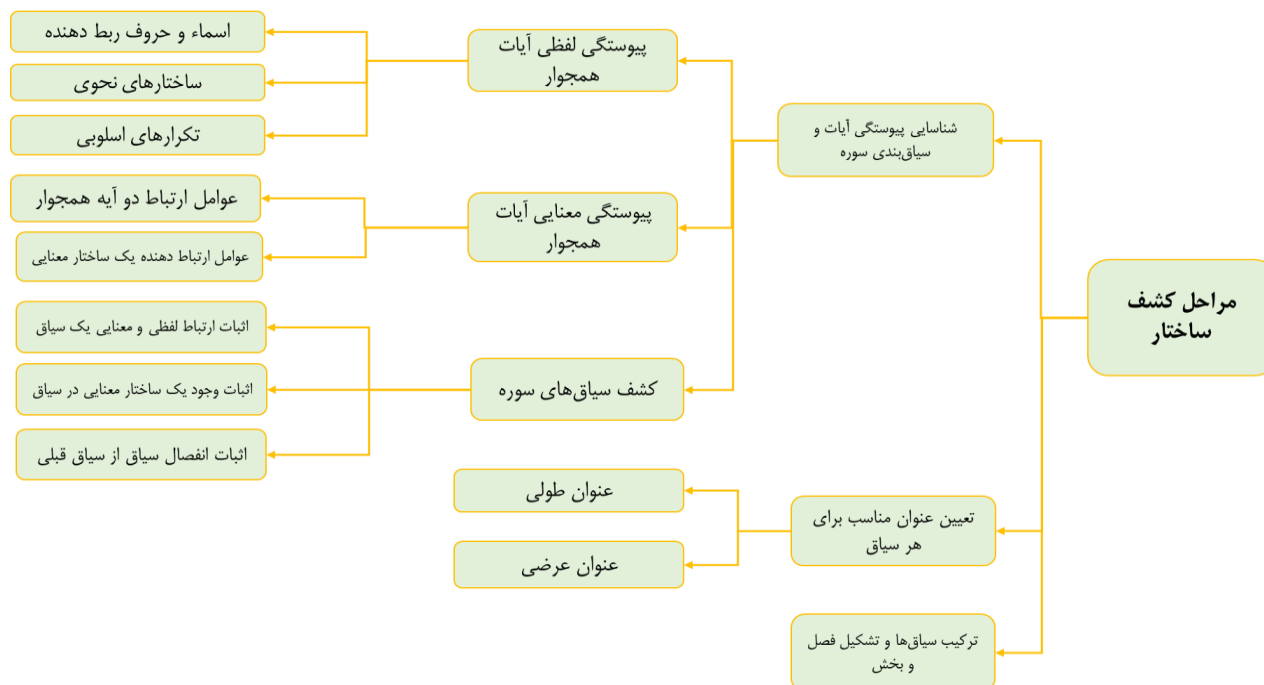
چه‌گونه به این مقاله ارجاع دهیم؟

تقی‌زاده واقفی، لیلا، صرفی، زهرا و علایی رحمانی، فاطمه، «کشف استدلالی ساختار سوره ذاریات با رویکرد جامع»، پژوهش‌نامه نقد آراء تفسیری ۵ (۱۰)، ۱۴۰۳ ش، ص ۲۴۵-۲۷۸.

<http://doi.org/10.22034/naghddeara.2025.486593.1255>

درآمد

اولین قدم برای کشف ساختار سوره‌های قرآن دست‌یابی به یک چهارچوب علمی و قابل دفاع است تا بدین وسیله پایه محکمی برای کارکردهای گوناگون آن فراهم آید. کشف محور اصلی سوره‌های قرآن به روش استدلالی، روی‌کردی نوین در حوزه مباحث تفسیری به شمار می‌رود. این مسئله که به عنوان ارتباط بخش‌های ظاهراً نامرتب قرآن مطرح است، در عصر حاضر با عنوان تفسیر ساختاری یا کشف استدلالی شناخته شده است. نمودار ذیل روش کشف استدلالی ساختار سوره ذاریات را نشان می‌دهد.

نمودار ۱ - مراحل کشف استدلالی ساختار یک سوره

سوره ذاریات از جمله سوره‌های قرآن کریم است که ساختار آن با روش کشف استدلالی مورد بررسی قرار نگرفته است. سوره ذاریات مکی و دارای ۶۰ آیه است. به باور طباطبایی این سوره به شهادت سیاق آیاتش، در مکه نازل شده است (طباطبایی، *المیزان*، ذیل سوره)؛ گرچه البته کسی هم در این معنا اختلافی ندارد. *الذاریات* (پراکنده‌کنندگان) تنها نام این سوره است و سبب نام‌گذاری آن آمدن این واژه در آیه نخست این سوره است. از غرر آیات این سوره آیه پنجاه و ششم آن است: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ». این سوره شصت و ششمین سوره در ترتیب نزول (بعد از سوره احقاف و قبل از سوره غاشیه) است (معرفت، *علوم قرآنی*، ۱/ ۱۳۶) و طبق چینش مصحف، پنجاه و یکمین سوره، بین دو سوره ق و طور قرار گرفته است. شروع این سوره با اسلوب سوگند است؛ اما اسلوب‌های مختلفی در آیات آن به کار رفته است و با

اسلوب‌های مختلف به موضوعات متعددی پرداخته شده است از جمله بحث از آیات و نشانه‌های الهی در هستی، ماجرای مهمانی فرشتگان در منزل حضرت ابراهیم (ع)، پرداختن به برشی از سرگذشت پیشینیان از اقوام لوط، عاد، ثمود و نوح.

طرح مسئله

تحلیل ساختار سوره‌های **قرآن** بر اساس هدفمندی سوره‌ها و چینش توقیفی آیات، مفسر را به این سمت سوق می‌دهد که به **قرآن** از منظر جامع و ساختاری نگاه کند. در بسیاری از سوره‌های قرآن، موضوعات متنوعی وجود دارد که در نگاه اولیه و ظاهری ممکن است پراکندگی میان آیات آن‌ها مشاهده شود. اما با نگاهی جامع‌تر به آیات، می‌توان فهمید که تمام آیات یک سوره دارای ساختار واحدی هستند که می‌تواند به تفسیر دقیق‌تری منجر شود.

بررسی جامع و ساختاری به **قرآن** که می‌تواند در فهم و درک درست و شناخت جایگاه معرفتی **قرآن** تأثیرگذار باشد، سابقه چندانی در حوزه **قرآن** پژوهشی ندارد. در فهم **قرآن** بیش از همه سبک و سیاق ظاهری آن، چه در چینش آیات و چه در ترتیب سوره‌ها دغدغه‌آفرین بوده است. به زعم برخی از پژوهشگران قرآنی به ویژه مستشرقین ارتباط روشنی میان اجزا و ساختار **قرآن**، خصوصاً در سطح سوره‌ها دیده نمی‌شده است. در رابطه با این ادعا از سوی محققان و مفسران پاسخ‌هایی مطرح شده است اما پرداخت علمی و طرح یک تئوری و روش مستدل در این زمینه همواره احساس شده است. در این باره محمد خامه‌گر پژوهش‌هایی را صورت داده که در آن‌ها نگرشی ساختاری به سوره‌های **قرآن** کریم ارائه گردیده است.

برای شناسایی ساختار سوره، دو رویکرد توصیفی و استدلالی معرفی شده‌اند. در رویکرد توصیفی، مفسر با بررسی آیات هر سوره سعی می‌کند با روح حاکم بر آن ارتباط برقرار کرده و موضوع یا مفهومی را که به نظرش در کل سوره برجسته‌تر و مهم‌تر است، در ساختار بندی سوره مدنظر قرار دهد. این رویکرد دو مشکل اساسی دارد: اول این‌که ساختار کشف شده اغلب بیش از حد کلی است و دوم این‌که مراحل کشف ساختار ضابطه‌مند نیست و بیش‌تر از گرایش‌های شخصی مفسر و برداشت کلی او از سوره تأثیر می‌پذیرد. اما در رویکرد استدلالی، مفسر برای کشف ساختار سوره به سیاق‌بندی سوره و عناصر درون‌متنی و برون‌متنی آن توجه نشان می‌دهد و با تحلیل جهت‌گیری‌های آنها، ساختار سوره را کشف می‌کند و روش رسیدن به این ساختار را به صورت منطقی و با ضوابط مشخص بیان می‌نماید.

اولین قدم برای کشف ساختار سوره‌های **قرآن**، دستیابی به یک چهارچوب علمی مطلوب است تا مبنای

محکمی برای یافته‌های آن باشد. کشف محور اصلی سوره‌های **قرآن** به روش استدلالی، روی‌کردی نوین در حوزه تفسیر است (خامه‌گر، **ساختار هندسی**، ۱/ ۷۳).

در سال‌های اخیر، قرآن‌پژوهان به کارکردها و نتایج مفید نگرش ساختاری به سوره‌های **قرآن** و تلاش برای کشف هدف کلی سوره‌ها از طریق ساماندهی آیات با یک هدف واحد توجه ویژه‌ای داشته‌اند. پژوهش‌های صورت‌پذیرفته را می‌توان به دو بخش روش‌شناسی و موضوع‌های مربوط به سوره‌ذاریات تقسیم نمود.

در زمینه کشف ساختار سوره‌ها، پژوهش‌ها و کتاب‌های مهم بسیاری تاکنون نوشته شده‌اند. گام نخست در این زمینه با نگارش کتاب **ساختار هندسی سوره‌های قرآن کریم** توسط خامه‌گر (۱۳۹۵ش) برداشته شده است که نویسنده در آن به تبیین مبانی نظری نگرش ساختاری به سوره‌ها پرداخته است. اما در آن مراحل و قواعد علمی استخراج ساختار سوره‌ها مطرح نگردیده است. بنابراین در پژوهشی دیگر با عنوان اصول و قواعد کشف استدلالی سوره‌های **قرآن کریم** (۱۳۹۶ش) در صدد پاسخگویی به شیوه روشمند کردن مراحل استخراج ساختار و غرض سوره و خارج کردن آن از حالت سلیقه‌ای و زمینه‌سازی برای استفاده گسترده‌تر از نگرش ساختاری در تفسیر **قرآن** برآمده است.

از دیگر پژوهش‌های صورت‌پذیرفته می‌توان به رساله دکتری ایرج گلجانی امیرخیز (۱۳۸۴ش) با عنوان نگرش سیستمی به ساختار سوره‌های قرآنی اشاره کرد. در این پژوهش به تبیین معیار برای کشف غرض سوره اشاره شده است اما در رابطه با ساختار و قواعد جامع برای کشف غرض سخنی به میان نیامده است.

اثر دیگر، کتاب روش تدبر در سوره‌های **قرآن کریم** است که توسط آقای صبوچی طسوجی (۱۳۸۸ش) به نگارش درآمده است. امتیاز این اثر نسبت به اثر قبلی این است که در آن برای نخستین بار با توجه به مراحل دستیابی به وحدت سوره به طراحی و تبیین قواعد کشف غرض سوره پرداخته شده است و درباره نام‌گذاری کلام‌های سوره سخن گفته است. الهی‌زاده در کتاب **درس‌نامه تدبر ترتیبی قرآن: مبانی** (۱۳۹۴ش) برای کشف استدلالی غرض سوره مراحل سه‌گانه را پیشنهاد داده است که نسبت به روش‌های پیشین ضابطه‌مند تر است.

در دیگر کشورها نیز پژوهش‌هایی در رابطه با نگرش ساختاری **قرآن** صورت‌پذیرفته است. سلوی محمد عوی (۲۰۱۱م) در کتاب **روابط متنی در قرآن، مناسبت، انسجام و ساختار** با استفاده از نظریه‌های جدید زبان‌شناسی به ویژه نظریه انسجام و تناسب، سوره‌های احزاب و قیامت را بررسی می‌کند. عوی پیشینه‌ای از وضعیت مطالعه روابط متنی در **قرآن** ارائه داده است. نیکولای ساینای (۲۰۱۷م) نیز در کتاب «**قرآن**: درآمدی

تاریخی - انتقادی»، در بخش دوم با نام «روش» که شامل سه فصل است به انسجام داخلی سوره‌ها، ترتیب زمانی آیات و موضوع بینامتنیت در آیات **قرآن** می‌پردازد. در این بخش نویسنده ابتدا نظریه‌هایی درباره ساختار سوره‌ها مطرح می‌کند، از جمله به نظریه یکپارچگی سوره به عنوان واحد معنایی می‌پردازد و نتیجه می‌گیرد که واحد ادبی **قرآن** نه بندهای کوتاه بلکه سوره است. برای نشان دادن جزئیات این نظریه دو سوره مریم و صفات را از جهت ساختاری بررسی می‌کند.

هم‌چنین در بحث پیشینه موضوعی و در رابطه با سوره ذاریات نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره خواهد شد. روح‌الله داوری (۱۳۹۴ش) در پژوهشی با عنوان «پیوستگی‌های شبکه‌ای سوره‌های **قرآن** کریم، مطالعه موردی سوره مبارکه ذاریات» درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش اصلی است که با چه معیارهایی می‌توان پیوستگی‌های شبکه‌ای سوره‌های **قرآن** کریم را بررسی کرد و در همین راستا پس از تبیین معنای تناسب، اهمیت و انواع آن به معیارهای پیوستگی‌های شبکه‌ای سوره‌های **قرآن** کریم پرداخته شده است.

مجتبی شکوری و همکاران (۱۴۰۰ش) نیز در پژوهش خود با عنوان «وجوه تناسب سوره‌های ذاریات و طور بر اساس الگوی سوره‌شناسی ساختاری»، با بهره‌گیری از مدل‌های حوزه تفسیر ساختاری **قرآن** کریم، به دنبال یافتن الگویی مناسب برای بررسی تناسب بین سوره‌های همجوار **قرآن** هستند و بدین منظور، در مقاله مذکور تناسب بین دو سوره ذاریات و طور با استفاده از مدل سوره‌شناسی ساختاری و با روش توصیفی تحلیلی بررسی شده است.

در پژوهش اخیر نیز اباذر کافی (۱۴۰۱ش) در مقاله‌ای با عنوان «انسجام متنی سوره ذاریات بر پایه فرایند حلقه‌های معنایی»، ابتدا محتوای سوره را براساس موضوع، هدف، ساختار و بافت همگون به حلقه‌های معنایی متعددی، تقسیم و سپس ارتباط منطقی بین این دوایر معنایی را بررسی کرده است. در این جستار با رویکرد توصیفی تحلیلی به انطباق فرایند حلقه‌های معنایی بر سوره ذاریات پرداخته شده است.

در پژوهش‌های پیشین هر یک از منطری به فواید مطالعه ساختاری سوره **قرآن** کریم اشاره نمودن و در رابطه با پژوهش‌های صورت‌پذیرفته با سوره ذاریات نیز مطالعه با محور ساختارشناسی سوره بیش‌تر به صورت سلیقه‌ای انجام پذیرفته و مراحل ساختارشناسی با توجه به خروجی‌های ارائه شده توسط آن‌ها حالت منسجم نداشته و ساختار و محور سوره به درستی تبیین نشده و هم‌چنان به نظر می‌رسد که روش کشف استدلالی ساختار و غرض سوره که توسط خامه‌گر ارائه گردیده است، جامع‌ترین و کامل‌ترین روش کشف استدلالی

ساختار سوره‌های قرآن کریم است. با توجه به این که ضروری است ساختار تمامی سوره قرآن کریم به این روش مورد پژوهش قرار گیرند، لذا خلاء عدم پرداخت به کشف ساختار سوره ذاریات در پژوهش‌های صورت پذیرفته احساس می‌شود.

وجه تمایز پژوهش حاضر با توجه به موارد ذکر شده، بررسی پیوستگی آیات سوره با یکدیگر و تحلیل ساختاری سوره با روی‌کردی جامع است که در پژوهش‌های پیشین مورد توجه قرار نگرفته بود. مجموع بررسی‌های به عمل آمده از پژوهش‌های صورت پذیرفته نشان‌دهنده آن است که ساختار و موضوعات مورد اشاره در سوره ذاریات به درستی و به طور کامل تبیین نگردیده است.

نهایت آن که پژوهش حاضر تلاش دارد تا به این پرسش پاسخ دهد که محورساختاری سوره ذاریات در چهارچوب روش کشف استدلالی چیست. برای دستیابی به پاسخ این مسئله باید به این سوالات پاسخ دهد که: چه‌گونه می‌توان پیوستگی آیات سوره ذاریات را شناسایی و سپس سیاق‌بندی کرد، عنوان‌بندی استدلالی سیاق‌های سوره ذاریات چه‌گونه است، و جهت‌گیری محتوایی هر دسته از آیات سوره ذاریات را چه‌گونه می‌توان کشف کرد.

۱. روش‌شناسی بحث

در این بخش ابتدا به صورت مختصر به پژوهش‌های منتخب انجام پذیرفته با روش ارائه شده توسط خامه‌گر که به روش کشف استدلالی نیز شناخته می‌شود، اشاره خواهد شد. سپس در ادامه مراحل این روش ذکر خواهد شد.

۱-۱) نمونه مطالعات انجام پذیرفته

محمد خامه‌گر در مطالعه‌ای با عنوان «ساختار و غرض سوره تحریم، کشف استدلالی با روی‌کردی جامع» تلاش کرده است که برای تحلیل ساختار و کشف غرض سوره تحریم با کاربست روش جامع و مستدل، تحلیلی عینیت‌گرایانه از ساختار و غرض سوره ارائه دهد. با توجه به روش به‌کارگرفته‌شده در این پژوهش مشخص گردید که بر خلاف تصور اغلب مفسران پیشین و محققان معاصر، آیات این سوره در مقام تبیین شیوه اخلاق‌مدار رویارویی با همسران در محیط خانواده نبوده است و بلکه در مقام هشدار نسبت به فعالیت عناصری خیانت‌پیشه در اطراف خانواده پیامبر (ص) نازل گردیده است (خامه‌گر، ساختار و غرض سوره تحریم، ص ۳).

در پژوهش بعدی که توسط حکم‌آبادی و همکاران صورت پذیرفته به کشف استدلالی ساختار و غرض سوره

مبارکه احزاب پرداخته شده است. در این پژوهش نیز با بکارگیری شیوه مذکور مشخص گردیده که سوره احزاب از ده سیاق تشکیل شده و گرچه هر سیاق برای خود دارای غرضی است، محور اصلی سوره بر پایه «نحوه اطاعت از خدا و پیامبر (ص) در موضوعات سیاسی، نظامی، اجتماعی و خانوادگی، برای تقویت پایه‌های رهبری و امت اسلامی» استوار است (حکم‌آبادی و دیگران، کشف استدلالی ساختار...، ۲).

۲-۱) روش کشف ساختار

نخستین و حساس‌ترین مرحله برای کشف ساختار سوره، شناسایی پیوستگی آیات و سیاق‌بندی سوره از طریق بررسی ارتباط‌های ادبی و لفظی و معنایی آیات است. برای کشف ساختار سوره ذاریات به صورت جامع باید مراحل زیر طی شود تا به مقصود اصلی دست یابیم. این مراحل عبارت‌اند از:

مرحله اول: شناسایی دسته آیات مستقل (گفتارها) با توجه به پیوستگی لفظی و معنایی عبارات.

مرحله دوم: انتخاب عنوان مناسب برای دسته‌های مستقل با توجه به مطلب کانونی هر گفتار.

مرحله سوم: بررسی رابطه گفتارهای مستقل و قراردادن گفتارهای مرتبط در دسته‌های بزرگ‌تر.

قبل از تعیین سیاق‌های سوره ذاریات و بررسی ارتباط آن‌ها ضروری است که به عوامل ارتباط و پیوستگی آیات اشاره کنیم. آیات در یک سیاق ممکن است پیوستگی لفظی یا به عبارتی ادبی داشته باشند ممکن هم هست پیوستگی معنایی بین آیات برقرار باشد.

عوامل پیوستگی لفظی شامل سه دسته عامل است. عامل اول اسما و حروف ربط‌دهنده از قبیل إذ، إذا، استفهام، حروف عاطفه و... را شامل می‌شود، عامل دوم ساختار نحوی کلام از قبیل تأکید، ظرف و مظروف، مبتدا و خبر، حال و ذوالحال، بدل و مبدل منه، جواب قسم و... است. عامل سوم هم اسلوب کلام است که می‌تواند موجب پیوستگی ادبی شود. مانند تکرار در آغاز آیات، تکرار عبارات در پایان آیات، تکرار واژه پایانی در ابتدای آیه بعد.

عوامل پیوستگی معنایی نیز در دو دسته قرار می‌گیرد. اولاً عامل ارتباط معنایی آیات همجوار مانند تعلیل آیه قبل، تفصیل بعد از اجمال، تخصیص آیه عام، تعمیم خاص، حسن تخلص، لف و نشر می‌تواند موجب پیوستگی معنایی گردد. ثانیاً، ساختار معنایی آیات از قبیل سؤال و جواب آن، دعا و استجاب، مقدمه و

ذی‌المقدمه، مصادیق یک عنوان کلی می‌تواند در این دسته قرار بگیرد (خامه‌گر، *اصول و قواعد کشف استدلالی...*، ۱/۱۴).

بررسی‌های ادبی و معنایی سوره‌ذاریات نشان می‌دهد که این سوره از سه سیاق و دسته‌آیات – که در این سوره، هر دسته از آیات موضوع نامیده شده است – تشکیل می‌شود. قبل از تعیین سیاق‌های سوره‌ذاریات، به برخی از عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات اشاره می‌شود.

۲. سیاق اول سوره‌ذاریات، آیات ۱-۱۹

این سیاق با ذکر قسم و جواب قسم، آغاز و مشتمل بر دو موضوع است. موضوع نخست آیات ۱-۹ و موضوع دوم آیات ۱۰-۱۹ را شامل می‌شود.

۲-۱) عوامل پیوستگی لفظی و معنایی موضوع نخست

در توضیح عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق نخست می‌توان توضیح داد که واو «والذاریات» در آیه نخست از نوع قسم است و فاء در آیات ۲، ۳ و ۴ از نوع عاطفه است که در این آیات علاوه بر مفهوم قسم، دارای نوعی پیوند در میان چهار سوگند مطرح شده در صدر سوره است (درویش، *إعراب القرآن*، ۴/۲۲۹۷). آیات چهارگانه ابتدایی سوره، تمامی تدابیر عالم را در زیر پوشش خود قرار می‌دهد، بیان عبارت «وَالذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا» که نمونه‌ای از تدبیر امور خشکی‌ها است و عبارت «فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا» که نمونه‌ای از تدابیر امور دریاها را ذکر کرده است و هم چنین نمونه‌ای از تدابیر مربوط به فضا در عبارت «فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا» و در پایان تدابیر مربوط به تمامی باقی ماندگان زوایای عالم که در عبارت «فَالْمُقَسَّمَاتِ أَمْرًا» ذکر شده است که منظور از آن ملائکه هستند که واسطه‌های تدابیر الهی اند (مغنیه، *الکاشف*، ۷/۱۴۱).

قرآن کریم برای اعتلای فکر بشر او را با اشاره «وَالذَّارِيَاتِ» به محسوسات، و با اشاره «فَالْمُقَسَّمَاتِ أَمْرًا» به غیر محسوسات متوجه می‌سازد. بنابراین توجه به قدرت‌نمایی خداوند در نوع خلقت باد و ابر و انواع ملائکه، پذیرفتن معاد را برای انسان آسان می‌کند. به همین دلیل در آغاز این سوره با چهار سوگند پیاپی، قطعی بودن وقوع قیامت اثبات شده است (مصطفوی، *التحقیق فی کلمات القرآن*، ۱۶/۲۲).

دین در عبارت «وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ» از آیه ششم به معنی جزاء است؛ همان‌طور که در سوره حمد نیز «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» آمده، و اصولاً، یکی از نام‌های قیامت «یوم الدین» به معنای روز جزا است. از این روشن می‌شود که منظور از وعده‌های واقع‌شدنی در «إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ» این‌جا وعده‌های مربوط

به قیامت و سایر امور مربوط به معاد است (ابن منظور، *لسان العرب*، ۱۳/۱۶۹؛ شعرانی، *لغت نامه قرآن کریم*، ۱/۴۸۲). بنابراین آیه ۵ تمام وعده‌های قیامت را شامل می‌شود و آیه ۶، تأکیدی بر جزا است. در چند آیه بعد نیز، سخن از «یوم الدین» به میان آمده و سوگندهایی که در آغاز این سوره آمده پیوند و تناسب روشنی با نتیجه این قسم‌ها دارد؛ چرا که حرکت ابرها و نزول باران‌ها و در نتیجه زنده شدن زمین‌های مرده، خود صحنه‌ای از قیامت و معاد را در این دنیا نشان می‌دهد.

جمله «ما توعدون» در آیه پنجم در این جا به مفهوم وسیع‌تری تفسیر می‌شود که تمام وعده‌های الهی مربوط به قیامت و دنیا، تقسیم ارزاق، مجازات مجرمان در این جهان و جهان دیگر و پیروزی مؤمنان صالح را شامل خواهد شد. آیه ۲۲ همین سوره که می‌فرماید: «وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ» نیز ممکن است تأییدی بر این معنی باشد و چون لفظ آیه مطلق است این عمومیت بعید نیست (ابن عاشور، *التحریر و التلوین*، ۲۷/۹). به هر حال، وعده‌های الهی همه صادق است، چرا که *خلف وعده* یا ناشی از *جهل* یا نشأت گرفته از *عجز* است. جهلی که باعث تغییر فکر وعده‌دهنده می‌شود و عجزی که او را از وفای به وعده باز می‌دارد؛ اما خداوند *عالم* و *قادر* و وعده‌هایش نیز تخلف‌ناپذیر است.

در آیه هفتم یعنی «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ»، سوگند دیگری طرح شده است. کلمه *حُبُك* به معنای راه‌هایی است که در هنگام وزش باد به روی آب پیدا می‌شود و سوگند ذکر شده در آیه با جوابش در آیه ۸ که عبارت است از اختلاف مردم و تشتت آنان در طریقه‌هایی که پیش رو دارند، مرتبط است (ازهری، *تهذیب اللغه*، ۴/۶۷؛ طباطبایی، *المیزان*، ۱۸/۵۵۰).

اما در آخرین آیه این دسته یعنی آیه نهم، *يُؤْفِكُ* از *افک* به معنای منحرف ساختن و به انحراف کشاندن است. لذا به دروغ که انحراف از حقیقت و مایه انحراف است *افک* گویند؛ همان‌گونه که بادهای مختلف را *مؤتفکات* می‌گویند (ابن منظور، *لسان العرب*، ۱۰/۳۹۱؛ قرشی، *قاموس قرآن*، ۱/۸۹). حرف لام در عبارت «لَفِي قَوْلٍ» حرف تأکید، و عبارت «لَفِي قَوْلٍ» نیز متعلق به خبر «إِنَّ» است. «مُخْتَلَفٍ» صفت برای قول است و «يُؤْفِكُ» مضارع مرفوع و مجهول است و جمله با اعراب محلی‌اش، صفت دوم برای «قول» است (ابن عاشور، *التحریر و التلوین*، ۲۷/۱۱). این‌گونه، آیه بر این دلالت می‌کند که کسی که اهل منطق نباشد، ثباتی نداشته و هر لحظه حرفی می‌زند. لذا راه مستقیم و عقیده حق یکی است؛ اما بیراهه و عقاید باطل زیاد است (قرائتی، *تفسیر نور*، ۹/۲۴۴).

۲-۲) عوامل پیوستگی لفظی و معنایی موضوع دوم

واژه «قُتِلَ» در آیه دهم، فعل ماضی و مبنی بر مجهول است. «الْخَرَّاصُونَ» نائب فاعل و مرفوع بالواو است و جمله «قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ» استثنافیه دعائیه است. «الَّذِينَ» در آیه ۱۱ در محل رفع و صفت برای «الخراصون» در آیه ۱۰ است (درویش، *إعراب القرآن*، ۴/۲۲۹۸). «قُتِلَ» در این آیه، به لعنت معنی شده است، بدان دلیل که اگر خداوند متعال شخصی را لعنت کند مانند آنست که آن فرد به هلاکت رسیده است (راغب اصفهانی، *مفردات الفاظ قرآن*، ۳/۱۳۰).

لعن و نفرین مختص دروغگویانی است که سخنان مختلف دارند و به وعده و تهدید خداوند سبحان بدگمانند و جهل بر آنان چیره شده است و از شدت کفر و تردید در آنچه به آن‌ها امر شده و آنچه می‌خواهند انجام دهند، دچار غفلت شده و در نادانی عمیقی غوطه ورنند. جمله «قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ» در اصل دعایی برای هلاکت افراد بسیار دروغگو و شکاک در اصول اعتقادات است؛ همانهایی که بر خداوند متعال و رسول مکرش (ص) دروغ می‌بندند (زحیلی، *التفسیر المنیر*، ۲۷/۱۰).

آیه «يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ» (ذاریات/۱۳) پاسخ سؤال آن دروغگویان جاهلی بود که مدام می‌پرسیدند: «يَسْأَلُونَ أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ» (ذاریات/۱۲)، نکته‌ای که هست به جای این که خداوند متعال تاریخ روز قیامت را در پاسخ معین کند صفت آن را بیان کرده است و اشاره کرد به این که کفار در آن روز چه حالی دارند و این بدان جهت بود که وقت قیامت، جزء آن دسته از مسائل غیبی است که احدی جز خداوند متعال از آن اطلاع ندارد، چون خدای تعالی بعضی از مسائل غیبی را به بعضی از انبیاء اش (ع) اطلاع می‌دهد، ولی قیامت از آن حوادثی است که علمش مخصوص به خود خداوند متعال است. بنابراین آیات ۱۳-۱۴، پاسخ پرسش مطرح شده در آیه ۱۲ است (همان، ۱۸/۵۵۳).

«يَسْأَلُونَ» جمله منصوب و حال برای «الخراصون» است و استئناف بیانیه‌ای است که ناشی از جمله «قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ» است (درویش، *إعراب القرآن*، ۴/۲۲۹۸). تعبیر به «يَسْأَلُونَ» به صورت فعل مضارع، دلیل بر این است که این سؤال را مرتب مطرح می‌کنند، در حالی که اصولاً باید وقت قیامت مخفی و مکتوم باشد، تا هر کس در هر زمان احتمال وقوع آن را بدهد و اثر تربیتی ایمان به قیامت که خودسازی و آمادگی مداوم است، حاصل گردد. «فَتَنَّاكُمْ» مفعول به منصوب و جمله مقول القول در محل نصب است و جمله «هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ»، جمله استثنافی است. آیه چنین بیان می‌دارد که کفار، به وسیله آتش جهنم دچار عذاب جسمانی می‌شوند و با خطاب «ذوقوا» دچار عذاب روحی خواهند شد. هم‌چنین مشخص می‌شود که تمامی

کیفرهای روز قیامت با توجه به آمدن ضمیر «کم» در واژه «فِتْنَتَكُمْ» در آیه ۱۴، ساخته دست خود انسان است. واژه «آخِذِينَ» در آیه «آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ...» (ذاریات/ ۱۶)، حال برای «المتقین» است و مجازاً به کار رفته است؛ زیرا آنچه خداوند به متقین می‌دهد، مقداری از چیزهایی است که با دست گرفته می‌شود بنابراین اطلاق «اخذ» از باب تشبیه معقول به محسوس است؛ یعنی خداوند متعال با ذکر جزئی از نعمت‌های متقین که محسوس هستند، قصد اشاره به نعمت‌های بسیار عظیم‌تر که نامحسوس و نامعقول هستند، دارد.

جمله «إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ» در آیه شانزدهم علت بیان جمله «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَ عُيُونٍ» (ذاریات/ ۱۵) است؛ بدین معنا که «جَنَّاتٍ وَ عُيُونٍ» پاداشی برای احسان متقین در دنیا است همان طور که خطاب به مشرکین گفته شد: «ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ»؛ زیرا این عذاب نتیجه اعمال خودشان در دنیا بوده است. آیه «كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ» (ذاریات/ ۱۷) بدل از جمله «كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ» در آیه قبل، و از نوع بدل بعض از کل است؛ زیرا این ویژگی‌های سه‌گانه، برخی از احسان‌های عملی متقین است (ابن‌عاشور، *التحریر و التنویر*، ۱۶/۲۷).

واو در آیه «وَبِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ» (ذاریات/ ۱۸)، از نوع عاطفه است. جمله «هم یستغفرون» در آیه هجدهم، معطوف بر جمله «کانوا... یهجعون» در آیه هفدهم است. واو در ابتدا آیه «وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ» (ذاریات/ ۱۹) نیز از نوع عاطفه است. واژه «حَقٌّ» در آیه «وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ» در همان آیه مبتداً مؤخر مرفوع و جمله معطوف بر جمله «کانوا... یهجعون» در آیه ۱۷ است (درویش، *إعراب القرآن...*، ۲۳۰/۴).

آیات ۱۷-۱۸، سیره متقین نسبت به درگاه خدای سبحان را بیان می‌کند و می‌فرماید شب زنده دارند و در سحرها استغفار می‌کنند، ولی آیه ۱۹ سیره آنان را در برابر مردم بیان می‌کند و آن این است که به سائل و محروم کمک مالی می‌کنند (قرائتی، *تفسیر نور*، ۲۴۹/۹).

۳. سیاق دوم، آیات ۲۰-۵۱

در این سیاق به تعدادی از نشانه‌های دلالت‌کننده بر وحدانیت خدای تعالی در ربوبیت و نیز برگشت امر تدبیر در آسمان و زمین و ارزاق مردم به خداوند سبحان و ذکر مصادیقی از کفران نعمت توسط اقوام طغیان‌گر گذشته اشاره می‌کند و با آیه «وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ» آغاز می‌شود.

این سیاق، مشتمل بر چهار دسته آیات یا چهار موضوع است. موضوع اول شامل آیات ۲۰-۲۳، موضوع دوم

شامل آیات ۲۴-۳۰، موضوع سوم شامل آیات ۳۱ تا ۴۶ و موضوع چهارم شامل آیات ۴۷-۵۱ است.

۳-۱) عوامل پیوستگی لفظی و معنایی موضوع اول

واو در ابتدا آیه «وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ (۲۰)» استثنافیه است و جمله «وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ» ممکن است به جمله جواب قسم «إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ» معطوف شده باشد. عبارت «وَفِي أَنْفُسِكُمْ» در آیه ۲۱، جار و مجرور و متعلق است به آنچه که تعلق به معطوف علیه «فِي الْأَرْضِ» در آیه قبل دارد (ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ۱۹ / ۲۷). قرآن، شرط هدایت شدن و به یقین رسیدن از طریق آیات طبیعت و کتاب شریعت را، دل آماده می‌داند. دلی که نشانه‌های قدرت و حکمت الهی را در زمین و در وجود خود جست و جو کند. آیات و نشانه‌های الهی در زمین، بسیار زیاد و قابل توجه است به همین جهت کلمه «آیات» جمع و نکره آمده که بیانگر تعدد و عظمت این نشانه‌ها است و تنها موقنین هستند که در آیات الهی دقت می‌کنند و برای آنان به موجب دقت در این آیات علم حاصل می‌شود؛ زیرا در هر چیزی برای اثبات وجود خداوند متعال دلیلی هست که انسان را به وحدانیت او راهنمایی می‌کند (طبرسی، *جوامع الجامع*، ۲۳ / ۳۰۶).

بدون شک انسان نیز اعجوبه عالم هستی است و آنچه در عالم کبیر است در این عالم صغیر نیز وجود دارد، بلکه عجائبی در آن است که در هیچ جای جهان نیست و با دقت در این نعمت‌های عظیم، می‌تواند به وحدانیت خالق خود پی ببرد (بی‌آزار شیرازی، *تفسیر کاشف*، ۲ / ۳۲۴).

همزه در عبارت «أَفَلَا تُبْصِرُونَ (۲۱)» از نوع استفهام انکاری است و فاء آن عاطفه است. واو در آیه «وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ (۲۲)» از نوع عاطفه است. «رِزْقُكُمْ» مبتدای مؤخر است و جمله معطوف بر آیه ۲۰ یعنی «فِي الْأَرْضِ آيَاتٌ» است. فاء در عبارت «فَوَرَبِّ...» از نوع عاطفه است و واو از نوع قسم است. ضمیر در «انه» به مطالب قبل بر می‌گردد که می‌فرمود «رزق شما و آنچه وعده داده شده‌اید در آسمان است». کلمه «حق» به معنای ثابت و نیز به معنای قضایی است که خدای تعالی آن را حتمی کرده باشد، نه این که امری تبعی یا اتفاقی باشد. معنای آیه این است که: «پس به پروردگار آسمان و زمین سوگند که آنچه ما گفتیم که رزقتان است و آنچه که وعده داده شده‌اید که همان بهشت باشد- که خود رزقی دیگر است- در آسمان است» (طباطبایی، *تفسیر المیزان*، ۱۸ / ۵۶۴). سرچشمه رزق، در آسمان است (باران، نور، باد، ابر و هوا و...) هرگونه خیر و برکت یا قهر و عذاب الهی، به عنوان پاداش یا کیفر از آسمان نازل می‌گردد. آسمان و زمین، تحت ربوبیت و تدبیر الهی در مسیر کمال است و تأمین و تقدیر روزی زمینیان در آسمان‌ها، نمودی از ربوبیت گسترده خداوند در آسمان و زمین است. «مِثْلَ مَا أَنْكُمْ تَنْطِقُونَ (۲۳)» یعنی همان اندازه که سخن گفتن شما

برایتان محسوس است و واقعیت دارد، وعده‌های الهی نیز همین گونه است، پس در آن‌ها شک نکنید (مغنیه، *تفسیر کاشف*، ۷/ ۲۵۰).

۲-۳ عوامل پیوستگی لفظی و معنایی موضوع دوم

از این آیات به بعد گوشه‌هایی از سرگذشت انبیاء (ع) و اقوام پیشین مطرح می‌شود و نخستین فراز آن سرگذشت فرشتگانی است که برای عذاب قوم لوط در شکل آدمیان بر حضرت ابراهیم (ع) ظاهر شدند و ایشان را بشارت به تولد فرزندی دادند با این که حضرت ابراهیم (ع) به سن پیری رسیده بود و همسرش نیز مسن و نازا بود. «هَلْ»، در جمله «هَلْ أَتَاكَ حَدِيثٌ... (۲۴)» حرف استفهام است و جمله «هَلْ أَتَاكَ حَدِيثٌ» استثنافیه است. در عبارت «فَرَاغَ»، حرف فاء عاطفه و (راغ) فعل ماضی است و جمله معطوف بر جمله «قَالَ سَلَامٌ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ (۲۵)» است. «فَرَاغَ إِلَى أَهْلِهِ» یعنی: حضرت ابراهیم (ع) آهسته از نزد میهمانان بطرف خانواده خود رفت و علت این که آهسته و مخفیانه رفت این بود که مبادا مانع از تهیه غذا شوند و چنین امری میان افراد میهماندوست رایج است (راغب اصفهانی، *مفردات الفاظ قرآن*، ۱۲/ ۱۲۶؛ طبرسی، *جوامع الجامع*، ۲۳/ ۳۱۵).

در عبارت «فَجَاءَ» در آیه ۲۶، حرف فاء عاطفه و جاء فعل ماضی است و جمله معطوف بر «فَرَاغَ إِلَى أَهْلِهِ» است. در عبارت «فَقَرَّبَهُ» نیز حرف فاء عاطفه و جمله معطوف بر آیه ۲۶ «فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ...» است. از فعل «فَجَاءَ» مشخص می‌شود که حضرت ابراهیم (ع) شخصاً از مهمان‌ها پذیرایی کردند. حرف فاء در «فَأَوْجَسَ» نیز از نوع عاطفه است و جمله «فَأَوْجَسَ» معطوف بر جمله مقدر «فَلَمْ تَمْتَدْ أَيْدِيَهُمْ إِلَى مَا قَدَّمَهُ لَهُمْ فَأَوْجَسَ...» بوده است. میهمانان دست به سوی آن طعام دراز نکردند و حضرت ابراهیم (ع) چون این عمل را دید، از ایشان احساس ترس کرد. چون ناگهان با حادثه‌ای روبه‌رو شد که پیامد آن را نمی‌دانست. یعنی همین که از خوردن غذا خودداری نمودند، از آنان ترس به دل راه داد و فکر کرد که این میهمانان نسبت به ایشان قصد سویی دارند (مغنیه، *تفسیر کاشف*، ۷/ ۲۵۲).

فاء در جمله «فَأَقْبَلَتْ» از نوع عاطفه است و آیه «فَأَقْبَلَتْ امْرَأَتُهُ فِي صِرَّةٍ فَصَكَتْ وَجْهَهَا وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَقِيمٌ (۲۹)» معطوف بر جمله «قَالُوا لَا تَخَفْ وَبَشِّرُوهُ بِنِعْمَةٍ عَلِيمٍ (۲۸)» است. مرجع ضمیر (کاف) در جمله «قَالَ رَبُّكَ» در آیه ۳۰، «امْرَأَتُهُ» یعنی همسر حضرت ابراهیم (ع) است که فرشتگان الهی بشارت ولادت حضرت اسحاق (ع) را برایشان آوردند (بستانی، *التفسیر البنائی*، ۱۲/ ۱۵۴).

۳-۳ عوامل پیوستگی لفظی و معنایی موضوع سوم

جمله «قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ...» در آیه ۳۱ استنثافیه است و جمله «قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا...» در آیه ۳۲ نیز استنثافیه است. حضرت ابراهیم (ع) از وضع میهمان‌ها متوجه شدند آنان به دنبال کار مهمی می‌روند و تنها برای بشارت تولد فرزند نزد ایشان نیامده‌اند و ماموریت مهمی دارند. عذاب قوم لوط به وسیله زیرو رو شدن و انقلاب دیار آنان، همان ماموریت مهمی بود که فرشتگان الهی برای انجام آن عازم شده بودند چراکه این قوم احکام الهی را زیر و رو کرده بودند و به همین جهت مستحق چنین عذاب دردناک و عظیمی شدند و تنها خداوند متعال قادر به از جا کندن شهرها و زیر و رو کردن آن‌ها است و این امر نشانه‌ای از قدرت بی‌پایان الهی است (طبرسی، *جوامع الجامع*، ۲۳/۳۱۸).

فاء در عبارت «فَأَخْرَجْنَا» در آیه ۳۵ از نوع عاطفه است و جمله، معطوف بر استنثاف مقدره «فباشروا ما أمرنا به فأخرجنا» است. هم‌چنین فاء در «فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرِيَّتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۳۶)» از نوع عاطفه است. «وَجَدْنَا» فعل ماضی و جمله معطوف بر آیه «فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۳۵)» است. واو در ابتدای آیه «وَوَجَدْنَا فِيهَا آيَةً لِلَّذِينَ يَخَافُونَ الْعَذَابَ الْأَلِيمَ (۳۷)» از نوع عاطفه است و جمله معطوف بر جمله (وجدنا...) در آیه ۳۶ است (درویش، *إعراب القرآن...*، ۴/۳۰۵).

واو در آیه «وَفِي مُوسَى إِذْ أَرْسَلْنَاهُ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ (۳۸)» استنثافیه است. عبارت «فی موسی» جار و مجرور و متعلق به فعل محذوف که در آیه «وَوَجَدْنَا فِيهَا آيَةً لِلَّذِينَ يَخَافُونَ الْعَذَابَ الْأَلِيمَ (۳۷)» ذکر شده است. حرف فاء در فعل «فَتَوَلَّى» در آیه «فَتَوَلَّىٰ بَرَكْنَهُ وَقَالَ سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ (۳۹)» عاطفه است و «تولی» فعل ماضی و فاعلش هو مستتر (فرعون) است و جمله معطوف بر جمله «أَرْسَلْنَاهُ» در آیه ۳۸ است. «فَأَخْرَجْنَا» مانند «أَرْسَلْنَاهُ» توسط فاء بر جمله «فَتَوَلَّىٰ بَرَكْنَهُ وَقَالَ سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ» در آیه ۳۹ معطوف شده است (همان، ۴/۳۰۶). فرعون نه تسلیم معجزات بزرگ حضرت موسی (ع) که گواه ارتباطش با خداوند منان بود شد و نه در مقابل دلائل منطقی او سر تعظیم فرود آورد، بلکه به خاطر غرور و تکبری که داشت با تمام وجودش از او روی گردان شد و گفت این مرد ساحر یا مجنون است (بقائی، *نظم الدرر*، ۱/۵۲).

اما قرآن کریم از نتیجه کار فرعون جبار و اعوانش چنین خبر می‌دهد: «ما او و لشكرش را گرفتیم و در دریا پرتاب کردیم، در حالی که مرتکب اعمالی شده بود که درخور سرزنش و ملامت بود». «نبذ» به معنای پرتاب چیزهای حقیر و ناچیز است، به طوری که از بی‌اعتنایی به آن حکایت کند. تعبیر «نبذناهم» (آنها را افکندیم) اشاره به این است که فرعون را با تمام قدرت و لشکریانش که رکن و مایه اعتماد او بودند گرفتیم و به دریا

ریختیم. آیه «وَفِي عَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ (۴۱)» عطف است به آیه ۳۸ که می فرمود: «وَفِي مُوسَى إِذْ أَرْسَلْنَاهُ إِلَى فِرْعَوْنَ بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ» و معنایش این است که: «در مورد قوم عاد نیز نشانه‌ای عبرت انگیز و آموزنده وجود دارد، هنگامی که باد و طوفانی نازا و بی باران بر آن‌ها فرستادیم».

کلمه «أرسلنا» در این آیه به معنای رها کردن است. باد عقیم بادی است که ابرهای باران‌زا را با خود حمل نکند یا گیاهان را تلقیح نماید و فایده و برکتی نداشته باشد و جز هلاکت و نابودی چیزی همراه نیابد (راغب اصفهانی، *مفردات الفاظ قرآن*، ۲/ ۵۷۹). «ما تذر» یعنی هیچ چیز را رها نمی‌کند، مگر آن‌که چون استخوان پوسیده آن را پودر می‌کند و کلمه «رمیم» به معنای هر چیزی است که هلاک و پوسیده شده باشد، مانند استخوان پوسیده و پودر شده است (ازهری، *تهذيب اللغة*، ۵/ ۱۳۹). این تعبیر نشان می‌دهد که تندباد قوم عاد یک تندباد معمولی نبود، بلکه علاوه بر تخریب و درهم کوبیدن، دارای سوزندگی و مسمومیتی بود که اشیاء گوناگون را می‌پوساند. با این‌که افراد قوم عاد بسیار نیرومند و بلند قامت بودند؛ اما توسط بادی که از قهر الهی وزید، همگی مانند استخوان پوسیده، خرد و نابود شدند (طباطبایی، *تفسیر المیزان*، ۱۸/ ۵۷۲).

آیه «وَفِي ثَمُودَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتَّى حِينٍ (۴۳)» توسط حرف عطف واو به آیه «وَفِي عَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ (۴۱)» معطوف شده است. پیامبر قوم ثمود، حضرت صالح (ع) بود که به درخواست قومش شتری از دل کوه بیرون آورد و فرمان داد به این شتر آسیبی نرسانند؛ اما آنان شتر را کشتند و حضرت صالح (ع) را تکذیب کردند (سید قطب، *فی الضلال قرآن*، ۶/ ۳۸۵).

با این‌که خداوند متعال آن‌ها را به وسیله پیامبرشان بارها انداز فرموده بود، ولی باز برای اتمام حجت بیشتر، سه روز دیگر نیز به آن‌ها مهلت داده شد، مراد از «حَتَّى حِينٍ»، مهلت سه روزه‌ای است که به آنان داده شد تا شاید توبه کنند؛ اما آنان هم‌چنان نافرمانی کردند و سرانجام دچار عذاب الهی شدند.

حرف فاء در فعل «فَعَتَوْا» در آیه ۴۴، از نوع عاطفه است. جمله «عَتَوْا...» معطوف بر جمله «وَفِي ثَمُودَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتَّى حِينٍ (۴۳)» است. «عَتَوْا» از ماده «عَتَوْ» (بر وزن غلُو) به معنی سرپیچی از اطاعت است و به معنای امتناع ورزیدن و شانه خالی کردن از اطاعت که قهرا با تمرد منطبق می‌شود (راغب اصفهانی، *مفردات... ۲/ ۵۴۲*).

فاء در فعل «فَأَخَذَتْهُمُ» در آیه ۴۴ از نوع عاطفه است. حرف فاء در ابتدای آیه «فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ وَمَا كَانُوا مُنْتَصِرِينَ (۴۵)» از نوع عاطفه است و جمله «مَا اسْتَطَاعُوا...» معطوف بر جمله «أَخَذَتْهُمُ...» در آیه ۴۴ است (درویش، *إعراب القرآن... ۴/ ۳۰۷*). خداوند متعال این قدر به ایشان مهلت نداد که از جای خود

برخیزند. جمله «... وَ مَا كَانُوا مُتَّصِرِينَ (۴۵)» عطف است بر جمله «فَمَا اسْتَطَاعُوا» و معنای دو جمله این است که بر اثر سرعت و شدت اصابت صاعقه بر کافران قوم ثمود، صاعقه چنان آن‌ها را غافلگیر کرد و بر زمین کوبید که نه خود یارای برخاستن و دفاع از خویشتن داشتند و نه قدرت ناله و فریاد و کمک طلبیدن و در همین حال جان دادند و سرگذشت‌شان درس عبرتی برای دیگران شد. دیدن نزول عذاب و توان فرار نداشتن نیز خود به بهترین نحو بیانگر اوج ذلت مجرمان است (طباطبایی، تفسیر المیزان، ۵۷۳/۱۸).

در آیه ۴۶، اشاره کوتاهی به سرنوشت پنجمین قوم یعنی قوم حضرت نوح (ع) شده است و می‌فرماید: «قوم حضرت نوح (ع) را پیش از آن‌ها هلاک کردیم، چرا که آن‌ها قوم فاسقی بودند». این جمله عطف است بر داستان‌های سابق و اگر کلمه «قوم» منصوب شده به خاطر این است که مفعول فعلی تقدیری است که تقدیرش «و اهلکنا قوم نوح» است (همان، ۵۷۳/۱۸).

قابل توجه است که در آیات فوق و آیات گذشته اشاره به سرگذشت پنج قوم از اقوام پیشین شده است (قوم لوط، فرعون، عاد، ثمود و قوم نوح) که از میان آن‌ها مجازات و کیفر چهار قوم اول مطرح شده، ولی به مجازات قوم نوح اشاره‌ای نشده است و هنگامی که دقت کنیم می‌بینیم هر یک از چهار قوم اول به یکی از عناصر چهارگانه معروف مجازات شدند، قوم لوط با زلزله و آوار و سنگ‌های آسمانی از میان رفتند (یعنی با خاک) قوم فرعون با آب قوم عاد به وسیله تندباد و قوم ثمود بوسیله صاعقه و آتش. درست است که این چهار شیء امروز به عنوان عنصر یعنی جسم بسیط شناخته نمی‌شود (چرا که هر یک ترکیبی است از اجسام دیگر) ولی انکار نمی‌توان کرد که چهار رکن مهم زندگی انسان‌ها را تشکیل می‌دهند. خداوند متعال، مرگ و نابودی این اقوام را در چیزی قرار داده که عامل اصلی حیات آن‌ها بود. اگر سخنی از عامل عذاب قوم نوح (ع) به میان نیامده شاید به خاطر این است که عذاب آن‌ها نیز همانند قوم فرعون به وسیله آب بوده و نیاز به تکرار در این جا نداشته است.

۳-۴) عوامل پیوستگی لفظی و معنایی موضوع چهارم

خداوند متعال در آیه ۴۷ می‌فرماید: «و آسمان را با دست‌های قدرت (خویش) بنا نهادیم و به یقین ما گسترش‌دهنده (ساختمان آن و روزی‌رسان ساکنان آن) هستیم». و او در عبارت «وَ السَّمَاءِ» استثنایه است. در این‌که منظور از «إِنَّا لَمُوسِعُونَ» در این جا چیست، در میان مفسران گفتگو است. بعضی آن را به معنی توسعه رزق از سوی خدا بر بندگان از طریق نزول باران دانسته‌اند و بعضی آن را به معنی گسترش رزق از هر نظر می‌دانند و بعضی نیز آن را به معنی غنی و بی‌نیازی خداوند تفسیر کرده‌اند، چرا که خزائن او آن قدر گسترده

است که با اعطاء رزق به خلایق هرگز پایان نمی‌پذیرد و کم نمی‌شود (شیخ طوسی، *التبیان*، ۳۹۶/۹). معنی لطیف‌تر دیگری برای آیه می‌توان یافت و آن این‌که خداوند آسمان‌ها را آفریده و دائماً گسترش می‌دهد. تعبیر به «إِنَّا لَمُوسِعُونَ» با استفاده از جمله اسمیه و اسم فاعل دلیل بر تداوم این موضوع است و نشان می‌دهد که این گسترش همواره وجود داشته و هم‌چنان ادامه دارد و این درست همان چیزی است که امروز به آن رسیده‌اند که تمام کرات آسمانی و کهکشان‌ها به سرعت در حالت عقب‌نشینی و توسعه است (مغنیه، *تفسیر کاشف*، ۷/۲۵۸ و مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ۳۷۵/۲۲).

حرف فاء در فعل «فَنِعْمَ» در آیه «وَالأَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ المَاهِدُونَ (۴۸)» از نوع عاطفه است و جمله «نعم الماهدون...» معطوف بر جمله «(فرشنا) الأرض...» است؛ هم‌چنین حرف (واو) در آیه «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» عاطفه است و جمله «(خلقنا...)» معطوف بر جمله «(فرشناها...)» است. حرف واو در آیه «وَلَا تَجْعَلُوا مَعَ اللَّهِ إِلَهًا... (۵۱)» نیز از نوع عاطفه است. آیات (۴۷) تا (۵۱)، بار دیگر به مسئله نشانه‌های عظمت خداوند متعال در عالم آفرینش می‌پردازد و در حقیقت بحث‌هایی را که در آیات ۲۰ و ۲۱ همین سوره درباره نشانه او در زمین و وجود انسان گذشت، تکمیل می‌کند و در ضمن دلیلی بر قدرت خداوند بر مسئله معاد و زندگی پس از مرگ است (مدرسی، *من هدی القرآن*، ۹۴/۱).

واژه «زوج» را معمولاً به دو جنس نر و ماده می‌گویند، خواه در عالم حیوانات باشد یا گیاهان و هرگاه آن را کمی توسعه دهیم، تمام نیروهای مثبت و منفی را شامل می‌شود. با توجه به این‌که *قرآن کریم* در آیه ۴۹ می‌فرماید: «مِنْ كُلِّ شَيْءٍ» (از همه موجودات) نه فقط موجودات زنده، می‌تواند اشاره به این حقیقت باشد که تمام اشیاء جهان از ذرات مثبت و منفی ساخته شده‌اند (واحدی، *اسباب نزول القرآن*، ۲۰۴/۲).

قانون زوجیت در همه چیز حاکم است و استمرار حیات، به علت وجود زوجیت در اشیاء است. دوگانگی از ویژگی‌های مخلوقات است و خداوند از داشتن نظیر مبری است و او واحدی است که سراسر جهان شاهد بر یگانگی او است.

در آیه بعد به عنوان یک نتیجه‌گیری از بحث‌های توحیدی گذشته می‌افزاید: «بنابراین به سوی خداوندمنان بگریزید که من از سوی او برای شما بیم‌دهنده آشکاری هستم». معمولاً فرار در جایی گفته می‌شود که انسان از یک سو با موجود یا حادثه وحشتناکی روبرو شده است و از سوی دیگر پناهگاهی امن در نقطه‌ای سراغ دارد، لذا با سرعت تمام از محل حادثه دور می‌شود و به نقطه امن روی می‌آورد، به همین جهت پیامبر اکرم (ص) از جانب خداوند متعال به مردم اعلام می‌کند که شما نیز از شرک و بت‌پرستی که عقیده وحشتناکی است

بگریزید و به توحید خالص که منطقه امن واقعی است روی آورید (ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ۲۷/۴۰).
قرآن کریم بار دیگر برای تأکید بیشتر، بر مساله یکتاپرستی تکیه کرده و می‌فرماید: «معبود دیگری با خدا قرار ندهید». چرا که آیه قبل به اصل ایمان به خداوند متعال دعوت می‌کرد و این آیه به یگانگی ذات پاک خداوند تعالی دعوت می‌کند، بنابراین تکرار جمله «إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُّبِينٌ» در یک مورد به عنوان «انذار» بر ترک ایمان به خدا است و در مورد دیگر انذار در برابر شرک و دوگانه‌پرستی است (مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ۲۲/۳۷۹).

در باره گسست لفظی و معنایی میان سیاق اول و دوم می‌توان این چنین بیان داشت که نوزده آیه اول سوره، در حقیقت آغاز گفتار است و در آن خاطر نشان می‌سازد این وعده‌ای که داده شده‌اند وعده‌ای است صدق و انکارشان نسبت به آن و لجبازیشان در انکار آن به جز تخمین و احتمال، دلیل دیگری ندارد. اما در سیاق دوم، آیات به تعدادی از نشانه‌های دلالت‌کننده بر وحدانیت خدای تعالی در ربوبیت و نیز برگشت امر تدبیر در آسمان، زمین و ارزاق مردم به خداوند سبحان اشاره می‌کند که لازمه آن این است که چنین خدایی می‌تواند از طریق رسالت، دینی را بفرستد و نه تنها می‌تواند بلکه واجب است که ارسال کند.

لازمه این وجوب آن است که بر خلائق هم لازم است که دعوت نبوی را در آنچه که دین او متضمن آن است از وعده بعث و جزا تصدیق کنند و قبول کنند که آنچه آن حضرات وعده می‌دهند صدق است و دین که همان روز جزا است، واقع‌شدنی است. خصوصیت این سوره همین است که در سلوک احتجاج بر اثبات معاد، به اثبات توحید نیز می‌پردازد.

۴. سیاق سوم آیات ۶۰-۵۲

این سیاق به روی برگردانی از طغیانگران و تذکر دادن به مؤمنان، بیان هدف خلقت جنیان و انسان‌ها، رزاق بودن خداوند متعال و هم‌چنین قطعی و شدید بودن عذاب منکران وعده‌های الهی اشاره می‌کند و با آیه «كَذَلِكَ مَا آتَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا قَالُوا سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ» آغاز می‌شود. این سیاق، مشتمل بر سه دسته آیات (موضوع) است. موضوع اول شامل آیات ۵۲-۵۵، موضوع دوم شامل آیات ۵۶-۵۸ و موضوع سوم شامل آیات ۵۹ و ۶۰ است.

۴-۱) عوامل پیوستگی لفظی و معنایی موضوع اول

در رابطه با عوامل پیوستگی لفظی و معنایی این آیات می‌توان اشاره کرد که در آیات پایانی سوره ذاریات، به همان مطالبی که سوره با آن آغاز شده بود اشاره شده است که همان انکار معاد توسط مشرکین و تکذیب و

معارضه با مقام رسالت انبیاء (ع)، به وسیله سخنان مختلف و بی اساس بود و هم چنین تهمت ساحر و مجنون بودن که به تمامی انبیاء الهی (ع) در طول تاریخ زده شده بود و در آخر نیز، روز موعود و عذاب‌های سنگین آن برای ظالمان یادآوری می‌شود و این مطلب بیان می‌شود که برای رسیدن به این عذاب‌های هلاک کننده شتاب نکنید.

برخلاف قرآن کریم که پیامبران الهی (ع) را انسان‌هایی همچون دیگر انسان‌ها معرفی می‌کند، مخالفان سعی داشتند کارها و سخنان ایشان را ناشی از ارتباط آن‌ها با جنیان جلوه بدهند. آن‌ها پیامبران الهی (ع) را ساحر می‌خواندند زیرا در برابر معجزات چشمگیرشان پاسخ منطقی نداشتند و مجنون خطاب می‌کردند چرا که هم‌رنگ محیط نبودند و در برابر امتیازات مادی مشرکان، سر تسلیم فرود نمی‌آوردند. هماهنگی رفتار و گفتار مخالفان انبیاء الهی (ع) در طول تاریخ به گونه‌ای است که گویا همگی در ماوراء تاریخ، مجلسی تشکیل داده‌اند و به مشاوره نشسته‌اند و به یک‌دیگر توصیه نموده‌اند که انبیاء الهی (ع) را عموماً متهم به سحر و جنون کنند تا از نفوذ اعتبار آن‌ها در توده مردم کاسته شود.

آیه «كَذَلِكَ مَا أَتَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا قَالُوا سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ (۵۲)» استثنافیه است. آیه ۵۲ به مثابه نتیجه‌گیری از آیات گذشته و به عنوان دل‌داری برای پیامبر اکرم (ص) است. کلمه «كذلك» نظیر نتیجه‌گیری از مطالب قبل است و جمله «ما أتى الذين من قبلهم» در آیه ۵۲، بیانی برای کلمه «كذلك» است (سیوطی، الدرالمشور، ۱/۱۷۴).

عبارت «أَتَوَاصُوا بِهِ»، استفهام به منظور توبیخ و ملامت مشرکان است. مرجع ضمیر (هاء) در عبارت «أَتَوَاصُوا بِهِ» در آیه ۵۳، مصدر مأخوذ از فعل «إِلَّا قَالُوا سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ» در آیه ۵۲ است (ابن‌عاشور، التحریر و التنویر، ۲۷/۴۰). یعنی اقوام طغیانگر در تمام برهه‌های زمانی، معتقد بودند که مؤثرترین راه مبارزه با فرستادگان الهی ایجاد جنگ روانی از طریق تهمت پراکنی، ایجاد شک و شبهه و ترویج سخنان بی اساس است. مرجع ضمیر در عبارت «فَتَوَلَّ عَنْهُمْ» در آیه ۵۴، «قَوْمٌ طَآغُونَ» در آیه ۵۳ است. از آنجا که پیامبران (ع) در دعوت مردم کوتاهی نکردند و حجت خدا را بر آنان تمام کرده‌اند، لذا روی گردانی از مشرکان لجوج و ترک مجادله با آنان، سرزنش و ملامتی را به دنبال ندارد. در آیه ۵۵ نیز خداوند متعال به تذکر دادن به مؤمنان سفارش می‌کند تا گمان نشود که تنها کافران نیاز به هشدار و تذکر دارند. فعل «ذَكَرُوا»، فعل امری است که فاعل آن (انت) مستتر است و آن هم به «انت» ذکر شده در آیه قبل مربوط است و منظور آیه، حضرت ختمی مرتبت (ص) است.

۲-۴) عوامل پیوستگی لفظی و معنایی موضوع دوم و سوم

حرف واو در عبارت «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (۵۶)» از نوع استثنافیه و «ما» از نوع نافیه است. جمله «مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعَمُونِ (۵۷)» استثنافیه است. «ما أُرِيدُ» دوم نیز مانند «ما أُرِيدُ...» اول است و معطوف بر آن شده است. الف و لام در دو کلمه «الجن» و «الانس» الف و لام «جنس» است، نه استغراق و مراد از عبادت، خود عبادت است و صلاحیت و استعداد عبادت مراد نیست (طنطاوی، *التفسير الوسيط*...، ۳۸۷/۵؛ طباطبایی، *تفسير الميزان*، ۵۸۳/۱۸).

جن، قبل از انسان آفریده شده و دارای تکلیف است. در آیه ۵۶ نیز نامش قبل از انسان آمده است. انسان برای هدفی متعالی آفریده شده که راه رسیدن به آن، عبادت خداوندمنان است. البته عبادت معنای عام دارد و به هر کار نیکی که با هدف الهی انجام شود، عبادت گفته می‌شود. در *قرآن* اهداف دیگری، همچون آزمایش و امتحان، برای آفرینش انسان مطرح شده است که آن اهداف با هدفی که در آیه ۵۶ سوره ذاریات آمده است، هماهنگ است (طباطبایی، *تفسير الميزان*، ۵۸۰/۱۸).

خداوند متعال در آیات ۵۶-۵۸ می‌خواهد این توهّم را برطرف کند که هدف خلقت جن و انس، این مطلب بوده است که خداوند آنان را برای پرستش خود آفریده است تا از پرتو عبادت آنان نفعی بگیرد، لذا بدنبال آن فرموده است که هدف از آفرینش آن است که سودی متوجه آنان گردد نه خداوند سبحان؛ زیرا نفع رساندن به خداوندمنان محال است چون ذات خداوند بی نیاز است و به دیگری محتاج نخواهد شد و برعکس تمامی مخلوقات به او نیاز دارند (طبرسی، *جوامع الجامع*، ۳۳۲/۲۳).

«متین» از ماده «متن» در اصل به معنی دو عضله نیرومند است که در دو طرف ستون فقرات قرار گرفته است و پشت انسان را محکم می‌سازد و برای تحمل فشارهای سنگین آماده می‌کند (راغب اصفهانی، *ترجمه مفردات*، ۱۹۴/۳). به همین جهت به معنی قدرت و قوت کامل آمده است، بنابراین ذکر آن بعد از کلمه «ذو القوه» به عنوان تأکید است (زرکشی، *البرهان*، ۱۶۷/۲)؛ زیرا «ذو القوه» به اصل قدرت پروردگار اشاره می‌کند و «متین» به کمال قدرت او و هنگامی که با واژه «رزاق» که آن نیز صیغه مبالغه است همراه گردد، این حقیقت را ثابت می‌کند که خداوند در دادن روزی به بندگانش، نهایت توانایی و تسلط را دارد. بنابراین در خلقت جن و انس هدف خاصی وجود دارد و هر کس که در عملکرد خود آن هدف را به صورت مداوم مدنظر داشته باشد به مقصود وجود خود رسیده است و انگیزه مؤمن برای کار و تلاش در مقام خلیفه الهی، میل به کسب روزی نیست؛ بل که انگیزه او، رسیدن به معنای عبادت است که با تلاش حداکثری حاصل می‌شود.

حرف فاء در عبارت «فَوَيْلٌ» رابطه‌ای برای جواب شرط مقدر است. دو آیه آخر سوره «الذاریات»، در حقیقت یک نوع نتیجه‌گیری از آیات مختلف این سوره است، مخصوصاً آیاتی که پیرامون سرنوشت اقوام پیشین سخن می‌گویند. هم‌چنین آیاتی که از هدف آفرینش سخن می‌گفت (سید قطب، *فی ضلال القرآن*، ۱۶/۳۳۸۹).

در این آیات آمده است که: «اکنون که معلوم شد این قوم مشرک و گناهکار از هدف اصلی آفرینش منحرف گشته‌اند باید بدانند که آن‌ها نیز سهم بزرگی از عذاب الهی دارند، همچون سهمی که یاران آن‌ها در اقوام پیشین داشتند. بنابراین عجله نکنند و پی‌درپی نگویند اگر عذاب الهی حق است چرا به سراغ ما نمی‌آید. پس وای بر کسانی که کافر شدند از رزقی که به آن‌ها وعده داده می‌شود».

آغاز سوره با عبارت «تُوَعَدُونَ» و پایان آن با عبارت «يُوَعَدُونَ» بیان شده است و این نشان می‌دهد که هدف این سوره بیان مسئله معاد بوده است. آیه «... مِنْ يَوْمِهِمُ الَّذِي يُوعَدُونَ (۶۰)»، با سخن خداوند متعال در ابتدای سوره که می‌فرمود: «إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ» برگشت و تناسب دارد؛ به همین جهت این آیه دارای آرایه «ردّ العجز علی الصدر» است که باعث انسجام بیش‌تر مطالب سوره و زیبایی مضاعف شیوه بیان شده است.

۳-۴ گسست لفظی و معنایی میان سیاق دوم و سوم

در رابطه با گسست لفظی و معنایی سیاق سوم از دوم می‌توان بیان کرد که آیات سیاق سوم، آیات پایانی سوره است و در آن به همان مطالبی که سوره با آن آغاز شده بود برگشت شده است که همان انکار معاد توسط مشرکین و معارضه با مقام رسالت با سخنانی مختلف بود و در نهایت، ایشان را به روز موعود تهدید می‌کرد. بنابراین سیاق دوم و سیاق سوم از جهت معنا و موضوع از یک‌دیگر متمایز هستند.

۵. مرحله دوم عنوان‌بندی سیاق‌ها و ترکیب عناوین

پس از کشف ارتباط آیات و شناسایی سیاق‌ها، نوبت به کشف غرض هر سیاق و عنوان‌گذاری آن‌ها می‌رسد. برای انتخاب عنوان مناسب برای سیاق‌ها، ابتدا لازم است مطلب کانونی هر سیاق کشف شود، سپس با توجه به محتوای مطلب کانونی، عنوان مناسبی برای سیاق انتخاب گردد. ارتباط آیات درون گفتارها ممکن است به یکی از دو حالت طولی یا عرضی باشد که تعریف هر یک از این حالت‌ها و روش عنوان‌گذاری آن‌ها به شرح ذیل است:

ارتباط طولی آیات یک سیاق، در جایی است که یک یا چند آیه در گفتار، اصل باشند و دیگر آیات در طول

آن‌ها قرار داشته و متفرع بر آن‌ها باشند. چنین رابطه‌ای در بیش‌تر موارد در جایی رخ می‌دهد که مجموع آیات گفتار با یک‌دیگر، یک ساختار نحوی را تشکیل بدهند؛ مانند شرط و جزا، قسم و جواب قسم، موصوف و صفت و غیره است. در برخی موارد نیز گفتارهای طولی از یک ساختار معنایی که یکی از ارکان آن اصل و دیگری فرع است، پدید می‌آید (خامه‌گر، *اعتبارسنجی رهیافت‌ها...*، ۷).

اگر آیات درون یک گفتار، ضمن حفظ ارتباط معنایی با یک‌دیگر، با ساختارهای نحوی و معنایی بر یک‌دیگر متفرع نشده باشند و همه آن‌ها در یک درجه از اهمیت باشند و هر یک از آن‌ها بخشی از یک مفهوم کلی را پوشش دهد، در این صورت ارتباط آن‌ها با یک‌دیگر عرضی خواهد بود؛ زیرا از جهت لفظی و معنایی در عرض یک‌دیگر هستند و هیچ یک فرع بر دیگری نیست. در گفتارهای عرضی که مشتمل بر آیات هم طراز هستند، تنها راه دستیابی به غرض گفتار، جمع‌بندی محتوای همه آیات است؛ زیرا همه آیات سیاق، استقلال موضوعی دارند به سخن دیگر، در این صورت مطلب کانونی گفتار، همان مفهوم کلی است که جامع معنای همه آیات گفتار است و عنوان گفتار با توجه به همان معنای جامع تنظیم خواهد شد. قواعد انتخاب عنوان برای گفتارهایی که ارتباط آیات آن‌ها عرضی است به شرح ذیل اند (بنگرید به: خامه‌گر، *تفسیر ساختاری قرآن کریم*، ۵۹):

۱. قاعده اول: در مواردی که آیات یک گفتار، مصداق‌های مختلف از یک عنوان کلی با اجزای مختلفی از یک کل باشند، عنوان گفتار با تحلیل موضوع کلی با محتوای «کل» انتخاب خواهد شد.
۲. قاعده دوم: اگر همه آیات یک گفتار مصداق‌های مختلف از یک عنوان کلی نبودند و در گفتار به دو یا چند مطلب مختلف اشاره شده بود؛ در این صورت برای عنوان‌گذاری گفتار باید نخست مطلب‌های موجود در گفتار را عنوان‌گذاری کرد، سپس با جمع‌بندی عناوین مطالب عنوان مناسبی برای گفتار برگزید. پس از کشف ارتباط آیات و شناسایی سیاق‌های سوره‌ذاریات، نوبت به کشف غرض هر سیاق و عنوان‌گذاری آن‌ها می‌رسد. برای انتخاب عنوان مناسب برای سیاق‌ها، ابتدا لازم است مطلب کانونی سیاق کشف، سپس با توجه به محتوای مطلب کانونی، عنوان مناسبی برای سیاق انتخاب شود.

۱-۵) عنوان‌بندی سیاق اول آیات ۱ تا ۱۹

در سیاق نخست سوره‌ذاریات که از نوع عرضی است، علاوه بر ساختار نحوی قسم و پاسخ آن در آیات ۱ تا ۶ و ۷ تا ۹، ساختار معنایی انواع کیفرهای یک گروه در آیات ۱۰ تا ۱۴ و ساختار معنایی انواع پاداش‌های یک گروه در آیات ۱۵ تا ۱۹، نیز بر آیات سیاق نخست، حاکم است و موضوع کانونی در این گفتار، جواب قسم در

آیات پنجم و ششم است که جواب قسم به حقانیت وعده خداوند متعال در رابطه با روز جزاء و حتمی بودن حساب و کتاب در آن روز اذعان دارد. در این سیاق دو مطلب مطرح شده که عبارت است از:

اثبات امکان و حقانیت روز جزاء و اثبات ناحق بودن کافرانی که این روز عظیم را انکار می‌کنند؛

بیان عاقبت دو گروه منکران و معتقدان به روز جزاء.

به همین جهت در گفتار نخست از سوره ذاریات خاطر نشان می‌سازد که وعده خداوند متعال در رابطه با روز جزاء صادق است. همانند مقدر بودن و حتمی بودن روزی مخلوقات و انکار کافران نسبت به آن و لجبازیشان در انکار به جز تخمین و احتمال، دلیل دیگری ندارد. آن‌گاه به توصیف روز جزاء می‌پردازد که متقین در آن روز چه وصفی دارند و منکرین به چه احوالاتی گرفتار شده‌اند (طباطبایی، *تفسیر المیزان*، ۱۸/۵۴۷).

باتوجه به مطالب ذکر شده، نتیجه می‌گیریم که نام این گفتار «اثبات حقانیت و حتمی بودن تحقق روز جزاء همانند مقدر بودن و حتمی بودن روزی مخلوقات و ذکر مصداق‌هایی از روزی رسانی خداوند متعال» است.

۲-۵) عنوان‌بندی سیاق دوم، آیات ۲۰-۵۱

ساختارهای معنایی حاکم بر آیات سیاق دوم که از نوع عرضی است و طولانی‌ترین سیاق سوره ذاریات محسوب می‌شود، در چهار گروه مقدمه و ذی‌المقدمه در آیات ۲۰ تا ۲۳، صحنه‌های یک داستان در آیات ۲۴ تا ۳۰، انواع کیفرهای یک گروه در آیات ۳۱ تا ۴۶ و مقدمه و ذی‌المقدمه در آیات ۴۷ تا ۵۱ قابل دسته‌بندی است.

به همین منظور آیات گفتار دوم، به تعدادی از نشانه‌های دلالت‌کننده بر وحدانیت خداوند متعال در ربوبیت و نیز بازگشت امر تدبیر در آسمان‌ها و زمین و هم‌چنین ارزاق مردم به خداوند سبحان، اشاره می‌کند که لازمه آن این است که تنها چنین خدایی می‌تواند از طریق رسالت، دینی را بفرستد و بر مردم نیز واجب است که دعوت نبوی را در آنچه که دین متضمن آن است، از وعده بعث و جزا تصدیق کنند؛ سپس بپذیرند که آنچه پیامبران (ع) وعده می‌دهند صدق است و دین همان روز جزا است که قطعاً واقع‌شدنی است. همانند آیات ۵۰ و ۵۱ این سوره که در آن پیامبران الهی، مردم را به پرستش تنها معبود هستی دعوت می‌کنند.

باتوجه به مطالب ذکر شده، نتیجه می‌گیریم که نام گفتار دوم «اثبات حقانیت و ضرورت معاد از طریق اثبات یگانگی خداوند متعال در روزی رسانی بودن و ذکر مصداقی از کفران نعمت اقوام طغیانگر گذشته و ذکر عواقب آنان و هم‌چنین انذار نبی اکرم (ص) در رابطه با فرار از شرک و بت پرستی» است.

۳-۵) عنوان بندی سیاق سوم آیات ۵۲-۶۰

در آخرین سیاق سوره مبارکه «ذاریات» که از نوع عرضی است، ساختارهای معنایی و وظایف مختلف رسول اکرم (ص) در آیات ۵۲ تا ۵۵، نقد یک عقیده باطل در آیات ۵۶ تا ۵۸ و انواع کیفرهای یک گروه در آیات ۵۹ و ۶۰، مطرح شده است.

در آیات گفتار سوم، به همان مطالبی که سوره با آن آغاز شده بود برگشت داده شده است. انکار معاد توسط مشرکین و معارضه با مقام رسالت با سخنانی مختلف و در نهایت، تهدید مشرکان به روز موعود، از جمله مطالبی است که هم در ابتدای سوره و هم در انتهای سوره مبارکه «ذاریات»، بیان شده است. دو آیه آخر سوره ذاریات، در حقیقت یک نوع نتیجه گیری از آیات مختلف این سوره است، مخصوصاً آیاتی که پیرامون سرنوشت اقوام پیشین همچون قوم فرعون، قوم لوط، عاد و ثمود سخن می گوید، هم چنین آیات گذشته که از هدف آفرینش سخن می گفت. در این آیات آمده است اکنون که مشخص شد این قوم مشرک و گناهکار از هدف اصلی آفرینش منحرف گشته اند باید بدانند که آنها نیز سهم بزرگی از عذاب الهی دارند، همچون سهمی که یاران آنها در اقوام پیشین داشتند. بنابراین عجله نکنند و پی در پی نگویند اگر عذاب الهی حق است چرا به سراغ ما نمی آید.

باتوجه به مطالب ذکر شده، نتیجه می گیریم که نام گفتار سوم «هشدار به منکران دین الهی (توحید، نبوت و قیامت) و معرفی با ارزش ترین روزی مخلوقات که هدف خلقتشان نیز محسوب می شود یعنی عبادت خداوند متعال در معنای عام» است.

۴-۵) ترکیب عناوین و تشکیل فصلها و بخشها

سومین مرحله برای دستیابی به ساختار سوره و کشف انسجام آن، شناسایی کیفیت ارتباط میان گفتارهای سوره است. در سوره های چندگفتاری، دو گونه رابطه میان گفتارها تصور می شود. رابطه نخست آن است که آن که گفتارهای سوره در عرض یک دیگر اند و هر یک به طور مستقیم به جهت گیری سوره مرتبط می شود؛ رابطه دوم این است که میان برخی گفتارها رابطه موضوعی برقرار باشد، به گونه ای که بتوان دو یا چند گفتار را ذیل یک مجموعه بزرگ تر به نام فصل قرار داد و بدین سان سوره متشکل از چند فصل شود. گاه نیز همین فصلها هم در یک هدف کلی تر با یک دیگر اشتراک دارند و با ترکیب چند فصل یک بخش تشکیل می شود و سوره از چند بخش پدید می آید. بنابراین، ساختار سوره های قرآن از نظر دسته بندی آیات، به چهار گروه تقسیم می شود:

۱) سوره‌های کوچکی که مجموع آیات آنها تنها از یک گفتار که دارای دو یا چند مطلب است، تشکیل شده باشند.

۲) سوره‌های متوسطی که از دو یا چند گفتار تشکیل شده‌اند و مجموع گفتارها یک فصل را تشکیل می‌دهند.

۳) سوره‌های نسبتاً بزرگی که از دو فصل یا بیش‌تر تشکیل شده‌اند و هر فصل چند گفتار دارد و مجموع فصل‌ها یک بخش را تشکیل می‌دهند.

۴) سوره‌های بزرگی که از چند بخش تشکیل شده‌اند و هر بخش آنها مشتمل بر چند فصل است.

تقسیم‌بندی یاد شده نشان می‌دهد که رکن اساسی در ساختار بندی هر سوره شناسایی گفتارهای مستقل سوره است که از ترکیب آنها فصل‌ها و بخش‌های سوره تشکیل می‌شود و در نهایت ساختار کلی سوره ترسیم شده و جهت‌گیری اصلی سوره کشف می‌شود. بنابر پژوهش صورت گرفته، مشخص شد که سوره‌ذاریات دارای سه گفتار و یک فصل است:

گفتار نخست (آیات ۱-۱۹): گفتار نخست را می‌توان شامل «اثبات حقانیت و حتمی بودن تحقق روز جزاء همانند مقدر بودن و حتمی بودن روزی مخلوقات و ذکر مصداق‌هایی از روزی رسانی خداوند متعال» دانست.

گفتار دوم (آیات ۲۰-۵۱): در ادامه گفتار دوم را می‌توان «اثبات حقانیت و ضرورت معاد از طریق اثبات یگانگی خداوند متعال در روزی‌رسان بودن و ذکر مصادیقی از کفران نعمت اقوام طغیانگر گذشته و ذکر عواقب آنان و هم‌چنین انذار نبی اکرم (ص) در رابطه با فرار از شرک و بت‌پرستی» نامید.

گفتار سوم (آیات ۵۲ تا ۶۰): در نهایت گفتار سوم «هشدار به منکران دین الهی (توحید، نبوت و قیامت) و معرفی با ارزش‌ترین روزی مخلوقات که هدف خلقتشان نیز محسوب می‌شود یعنی عبادت خداوند متعال در معنای عام» نامیده شده است.

۵-۵ تبیین محور سوره بر پایه جمع‌بندی عناوین گفتارها

برای دست‌یابی به محورسوره‌ذاریات، ابتدا باید روابط میان گفتارها را بررسی کرد، بدین‌سان که اگر یکی از گفتارها اصل است و گفتارهای دیگر فرع بر آن است، باید در عنوان بندی سوره به عنوان گفتار اصلی توجه کرد و رابطه طولی میان گفتارها برقرار است. اما اگر هر دو گفتار در عرض یک‌دیگر باشند و هیچ‌یک فرع بر دیگری نباشد، رابطه عرضی برقرار خواهد بود.

در ادامه برای بررسی رابطه عرضی دو حالت، به وجود خواهد آمد. حالت نخست، آن است که عناوین گفتارها در یک موضوع کلی مشترک باشند که در این حالت همان موضوع مشترک، محور سوره خواهد بود. حالت دوم این است که چنین اشتراکی میان گفتارها وجود نداشته باشد که در این حالت با ترکیب عنوان گفتارها محور سوره مشخص می‌شود (خامه‌گر، تفسیر ساختاری سوره‌ها، ۱/۱۲۷).

در سوره ذاریات هر سه گفتار در عرض هم هستند؛ بدان معنا که هیچ یک بر دیگری فرع نشده است و هر گفتار یکی از ابعاد یک موضوع کلی را تبیین می‌کنند، در این صورت موضوع مشترک میان گفتارهای سوره، همان محور سوره است که با توجه به آن عنوان محور گفتارها را تنظیم می‌کنیم. بنابراین با جمع بستن عناوین هر سه گفتار، می‌توان به محور سوره دست پیدا کرد. از این رو، محور اصلی سوره مبارکه «الذاریات» عبارت است از: «اثبات ضرورت تحقق معاد از طریق اثبات یگانگی خداوند تعالی در روزی دادن به مخلوقات و هشدار به منکران دین الهی (توحید، معاد و نبوت)».

نتیجه

در این پژوهش بعد از تبیین مبانی و مراحل کشف استدلالی ساختار سوره، با کمک عوامل پیوستگی لفظی و معنایی، پیوستگی یا گسستگی آیات مجاور در سوره ذاریات کشف، سیاق‌های سوره و دسته‌بندی سیاق‌های سوره نیز به طور مستدل، مشخص گردید. سپس عنوان مناسب برای هر سیاق و دسته آیات تعیین و بر اساس شواهد و قرائن، ساختار سوره کشف گردید و در نهایت با جمع‌بندی عناوین گفتارهای سوره ذاریات محور ساختار سوره مشخص شده و نتایج زیر به دست آمده است:

سوره ذاریات با توجه به مراحل کشف استدلالی ساختار به سه گفتار و یک فصل تقسیم می‌شود. گفتار اول سوره شامل ۲ موضوع با محوریت اثبات حقانیت روز جزاء به واسطه ذکر مصداق‌هایی از روزی رسانی خداوند، گفتار دوم شامل ۴ موضوع با محوریت ضرورت معاد از طریق اثبات یگانگی خداوند در روزی رسان بودن، ذکر مصداق کفران نعمت اقوام طغیانگر، ذکر عواقب آنان و هم‌چنین انذار نبی اکرم (ص) در رابطه با فرار از شرک و بت‌پرستی و گفتار پایانی نیز شامل ۳ موضوع با محوریت هشدار به منکران دین و معرفی عبادت به عنوان هدف مخلوقات و با ارزش‌ترین روزی آنها، است که بدین ترتیب جهت گیری محتوایی سوره شناسایی شده است.

با جمع‌بندی موضوعات به دست آمده در هر گفتار از طریق بررسی روابط طولی و عرضی، مطلب کانونی در هر گفتار شناسایی شد.

با دقت در مجموعه عناوین کشف شده از سه گفتار سوره ذاریات، محور ساختار سوره ذاریات: «اثبات ضرورت تحقق معاد از طریق اثبات یگانگی خداوند تعالی در روزی دادن به مخلوقات و هشدار به منکران دین

الهی (توحید، معاد و نبوت) است.

نمودار درختی سیاق‌ها و دسته بندی‌های آیات سوره ذاریات و عناوین مناسب برای هر یک از آن‌ها در شکل زیر آورده شده است.

نمودار ۲
ساختار سوره ذاریات

منابع

- ۱- قرآن کریم، اصل عربی؛ نیز، ترجمه فارسی مشکینی، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۷۶ ش.
- ۲- آلوسی، محمود، روح المعانی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
- ۳- ابن بابویه، محمد بن علی، ثواب الاعمال، قم، منشورات الرضی، ۱۳۶۸ ش.
- ۴- ابن عاشور، محمد طاهر، التحریر و التنویر، بیروت، مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۲۰ ق.
- ۵- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دارصادر، ۱۴۱۴ ق.
- ۶- ازهری، محمد بن احمد، تهذیب اللغة، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ ق.
- ۷- بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، قم، موسسه البعثه، قسم الدراسات الإسلامیه، بی تا.
- ۸- الهی‌زاده، محمد حسین، تدبیر در قرآن از سوره مرسلات تا سوره مجادله (جزء ۲۸ و ۲۹)، مشهد، تدبیر در قرآن و سیره، ۱۳۹۵ ش.
- ۹- الهی‌زاده، محمد حسین، درس‌نامه تدبیر در قرآن: جزء ۳۰، مشهد، مؤسسه فرهنگی تدبیر در قرآن و سیره،

۱۳۹۲ش.

- ۱۰- بستانی، محمود، *التفسیر البنائی للقرآن*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۲۴ق.
- ۱۱- بقاعی، ابراهیم بن عمر، *نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
- ۱۲- بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم و حجتی، محمد باقر، *تفسیر کاشف*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۳ش.
- ۱۳- جوادی آملی، عبدالله، *تسنیم*، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۹ش.
- ۱۴- حکم‌آبادی، حجت اله، رئیس‌یان، غلام‌رضا، و اسماعیلی زاده، عباس، *کشف استدلالی ساختار و غرض سوره مبارکه احزاب*، دو فصلنامه علمی کتاب‌قیم، شماره ۲۱، یزد، ۱۳۹۸ش.
- ۱۵- خامه‌گر، محمد، *اصول و قواعد کشف استدلالی غرض سوره‌های قرآن*، قم، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۶ش.
- ۱۶- خامه‌گر، محمد، *اعتبارسنجی رهیافت‌های کشف استدلالی غرض سوره‌های قرآن*، پژوهش‌های قرآنی، شماره ۷۹، ۱۳۹۵ش.
- ۱۷- خامه‌گر، محمد، *ساختار هندسی سوره‌های قرآن*، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۵ش.
- ۱۸- خرمشاهی، بهاء‌الدین، *دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی*، تهران، نشر دوستان، ۱۳۷۶ش.
- ۱۹- درویش، محبی‌الدین، *إعراب القرآن الکریم و بیانہ*، دمشق، دارالیمامة، ۱۴۱۵ق.
- ۲۰- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الفاظ قرآن*، بیروت، دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
- ۲۱- رزاقی، ابوالقاسم، *سوگندهای قرآن*، قم، مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۳ش.
- ۲۲- زحیلی، وهبه، *التفسیر المنیر*، بیروت، دارالفکر المعاصر، ۱۴۱۸ق.
- ۲۳- زرکشی، محمد بن عبدالله، *البرهان فی علوم القرآن*، بیروت، دارالمعرفه، ۱۹۹۰م.
- ۲۴- سیوطی، عبد الرحمان بن ابی بکر، *الدر المنثور*، قم، کتاب‌خانه مرعشی، ۱۴۰۴ق.
- ۲۵- سیوطی، عبد الرحمان بن ابی بکر، *ترتیب سور القرآن*، بیروت، دار و مکتبه الهلال، ۲۰۰۰م.
- ۲۶- صبوحي طسبوحي، تدبیر در قرآن کریم حزب مفصل (سوره‌های انشقاق تا ناس)، قم: مؤلف، ۱۳۹۴ش.
- ۲۷- صبوحي طسبوحي، راهنمای مربی تدبیر در سوره‌های قرآن کریم «۲»، تهران، شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۸ش.
- ۲۸- صبوحي طسبوحي، علی، *تدبیر در قرآن کریم حزب مفصل (سوره‌های طلاق تا جنّ)*، قم، مؤلف، ۱۳۹۵ش.
- ۲۹- طباطبایی، محمد حسین، *المیزان*، تهران، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳ش.

- ۳۰- طبرسی، فضل بن حسن، *جوامع الجامع*، به کوشش ابوالقاسم گرگی، قم، حوزه علمیه قم، ۱۴۱۲ق.
- ۳۱- طنطاوی، سید محمد، *التفسیر الوسیط*، قاهره، نهضت مصر، ۱۹۹۷م.
- ۳۲- قرائتی، محسن، *تفسیر نور*، تهران، موسسه در راه حق، ۱۳۷۴ش.
- ۳۳- قرشی، علی اکبر، *قاموس قرآن*، تهران، اسلامیه، ۱۳۷۱ش.
- ۳۴- قطب، سید، *فی ظلال القرآن*، بیروت، دارالشروق، ۱۴۲۵ق.
- ۳۵- کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۹ق.
- ۳۶- گلجانی امیرخیز، ایرج، *نگرش سیستمی به ساختار سوره‌های قرآن*، تهران، نشر ماهرننگ، ۱۳۸۴ش.
- ۳۷- مجلسی، محمد باقر، *بحار الأنوار*، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- ۳۸- مدرسی، محمد تقی، *من هدی القرآن*، تهران، دار محبی الحسین، ۱۴۱۹ق.
- ۳۹- مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۳۰ق.
- ۴۰- معرفت، محمد هادی، *تناسب آیات*، قم، بنیاد معارف اسلامی، ۱۳۷۳ش.
- ۴۱- معرفت، محمد هادی، *علوم قرآنی*، قم، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۳۸۱ش.
- ۴۲- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، *تفسیر نمونه*، تهران، اسلامیه، ۱۳۷۱ش.
- ۴۳- واحدی، علی بن احمد، *اسباب نزول القرآن*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۱ق.